

Тыва Республиканың Дээди Хуралында

ЧӨПШЭЭРЕШКЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының онгу сессиязының бирги хуралы январь 23-те болуп эрткен. Аңаа 15 айтырыгны чугаалажып көргөн. Мурнады чугаалажып көргөн айтырыг Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчыларын болгаш оларны томуйлаарына ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары чөпшээржишкени бээр болган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалга Александр Владимирович Бротти, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы — Тыва Республиканың бойдус курлавырларының элчэ-экология сайыды албан-дужаалга Шолбан Ховалыгович Холуяны, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы албан-дужаалга Елена Натсакты, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы албан-дужаалга Аяс Норжукаевич Монгени томуйлаарына чөпшээржишкени ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары чаңгыс үн-биле берген.

“Тыва Республиканың алдарлыг журналисти” деп атты доктаадырының дугайында хоойлу төлевилелин ТР-ниң Информатика болгаш харылзаа сайыды Рус Грицюк депутаттарга таныштырган. У депутаттар бирги номчулгага хүлээп алган. Бо хоойлу төлевилели ёзугаарырга, “Тыва Республиканың алдарлыг журналисти” деп атты республиканың элчэ-экология информация чепсектериниң жүлдизинге боттарының улуг үлгүзүн кириген, ниити журналист стажы ылдан эвээш эвес, а республиканың элчэ-экология информация чепсектеринге стажы 10 чылдан эвээш эвес журналистери шаңнаар.

Тыва Республиканың элээн каш илуларынга РФ-тиң хоойлуларынга штур кириген ескерилгелерни ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары хүлээп алган.

Дайынче өөредилге

“ТЕРРОРИСТЕРНИ” ЧӨК КЫЛГАН

Тываның дагларына «террористи бөлүктү» узуткаар талазы-биле териг өөредилгезинге 1000 хире териг албанныгларны хаара туттунган. Төп шериг округунун парламента банының дыңнатканы-биле, 1-ги армияның Тывада мото-адыгы (даг) бригаданың дайынчыларындан аңгыда, болган шериг өөредилгезинге 200 хире шериг болуш тускай техникаларны ажылгаан. Өөредилге «Кара-Хаак» шериг полигона болуп эрткен. Башкарыкчы чок э-хеменн дузазы-биле «террористичи» турар черин билип алган соон-инометтар-биле от ажыдышкынынган. Үргүлчүлелдиг боолаашкын аарга, дайынчылар куяктыг машинага олурупкаш, шаап халдап киргеш, «эзэнчилерни» чалым хаяга чыгап, кап чок кылган.

Тывадан дашкаар чаңгыс чер-чурттугларывыс

ҮЛЕГЕРЛИГ ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ

Москва хоорайда чурттап, ажилдап чоруур тыва өг-бүлениң онзагайы, бот-тускайлаң ойнаар-кыстар театрын диригжидип, чылдың-на Шагаада оюн-баштак көргүзүү-биле бараан болуп чорууру. Чүгле ол эвес, Москваның «Кочевник» деп этнопаркта улуг-биче чонга ыдар уран тоолу шижиткен амыдыралче көжүп, шимчеп турары кайгамчык. Маңаа делегейиниң кандыг чоннары аалчы болуп келбес дээр. Виктор Шуулейович Куулар өг-бүлөзи-биле тыва аш-чемин делгеп, оюн-тоглаа-зынче чалап, оларны магададып, хөгледип, тыва национал ойнаар-кыстар театрын сайзырадып турары мактанчыг.

— Ам чүнү кылып тур силер, Виктор Шуулейович? — деп айтырыгга ол мынчаар харыылаан:

— Уругларга болгаш улугларга тоол-чугажым ыдып берип, салаалар бажынга ойнаар-кыстарым-биле ойнадып, бо уран чүүлү сайзырадыр дээш ажилдап тур мен. Хостуг үе меңээ тывылбас — дээш, карманындан бичии ойнаар-кыстар уштуп эккелгеш, ону салаалар баштарына кеди-

олуй-солуй ойнай бээрге, арын-шырайы база ескерлип, күүсеткен рольдарынче «хуулуп турар» кижилер болду. Ооң чечен-мерген дыл-домаа дыңнаканчыг. Чугаа аразында ойнаар-кысты чазап, холу черле куруг олурбас, бир-ле чүүлү кылган турар.

А бичии уругларга салааларга шимчээшкенин — угаан сайзыралының мергежили-дир. Кайда, телевизорда мультфильмдер боор ийик. А мында уруг боду ойнап, тудуп, өттүнүп ажилдаар, чугааланыр. Ооң оюн көргүзүү бичии уругларга сагыш-сеткил, чугаа культуразын байлакшыдарына кедергей идиглиг. Тыва национал школаларга, уруглар садтарында чаштарны чараш чаңга кижизидер, өөредир — езулуг театр уран чүүлү бо ышкажыл. Амгы үеде театр уран чүүлүн школаларга башкылаарын сүмелеп турар. А Виктор Куулар он чыл бурунгаар Кызылдың школачыларына ойнаар-кыстар театрын салааларга ойнадып, көргүзүп турган.

— Школаларга башкылап, тыва дыл кичээлинге чугаа сайзырадырының езулуг бир хевири бо ышкажыл — деп, ынчаарда тыва радиога оон дугайында дамчыдылга белеткеп тургаш, ол дугайын чугаалап чоганым сактып ор мен.

— Ясли-садик уруглары дыка сонугураар, а эге класс өөреникчилери шуут сиңнигип кайгаар, арай деткимче чок болуп чүве-дир — деп, ол харыылаан.

Ойнаар-кыстың омур-хевирин диригжидип мынчаар таныштырган:

— Бо дээрге Чучуунай-дыр, а бо Токулай. Шыян ам — дээш ойнап кириптер. Оон кижизидикчи утка-шынарлыг тоол аяныг оюн көргүзүү тыва национал школаларга чугулазын ам-даа бодап чоруур мен.

«Москва хоорайының № 163 библиотеказына, Шагаа бүдүүзүндө Виктор Шуулейович Кууларның «Каас-балың» деп театржыткан бот-тывынгыр оюн көргүзүү чылдың болуп турар.

«Токуу» деп өг-бүлениң ойнаар-кыс көргүзүүнү театржыткан оюн шиизи Бүгү-россияның «Поющего эпоса» мөөрейге (Карелия Республиканың Кижилер хоорайга (2016ч) шаңналдыг черни алган. Салааларга «Чучуунай», «Токулай» көргүзүү көрүкчүлери магадаткан. Бичии уруглар ол ойнаар-кыстарны салааларына кедип, тудуп, ойнап шензэн. Шии көргүзүлгү тоолдун оюн көргүзүүнү чаңгыс кижиден аңгыда киржикчилер база херек апаар, ол бодунун өг-бүлөзүн уран чүүлче чайгаар звилелдеп алгаш, ойнап турары бо.

2017 чылдың Шагаазында Виктор Кууларның «Ойтулааш», «Те самы», салааларга оюн-баштак солун көргүзүү чаңгыс чер-чурттугларын магададып сонугураган. Оон эң-не онзагай чүүлү, чаңгыс көргүзүгү каш-даа катап ойнап, күүседип турар болза, сес-домаан кажандаа катаптап, улам байыдып, чаартып, сайзырадып чорууру.

Ол кезээге МКУ-нун аспирантызы Омак Шырап тыва ойнаар-кыстарның төөгүзүнү кыска тайылбырын чорудуп, кезээни улам шиник кириген. А кезээниң организаачылары Москваның «Тыва» төп культураның Генеалогтук чурт-шинчилел ниитилелиниң №163 библиотеказы болган.

Бо өг-бүлениң ижер-чири, идик-хеви, оюн-көргүзүү — үндөзүн тыва. Национал тыва езу-чаңчылын Россияның девискээринге сайзырадып, бараалгадып, кадагалап чоруур үлегерлиг тыва өг-бүлө. Уруг-дарыы эртем-билиглиг, ховар мергежилдин кадрлары болган. Өөнүң ишти Нина Хунан-Караевна бухгалтер мергежилдиг, а Виктор Шуулейович — архитектор. Тыва ойнаар-кыстарның тоол-чургу оюн-көргүзүүнүн бот-чогаадылганын Россияның девискээринге мынчаар ойнап, үндөзүн тыва культураны сайзырадып чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыска чоргаарланыр ужурлуг бис. Виктор Куулар ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп атка төлөптин шагда-ла бадыткаан дээрзин чугаалаксадым. А бо атты чүге берип болбас деп...

Виктор Шуулейович Москвага тыва өгнү тип, аңаа үндөзүн тыва культураны сайзырадып болурунун аргазы барын сүмелеп турар. А моолдар, башкирлер ында өглерни шагда тип алган, кедергей сайзырап турда, а тывалар чоонган бис. Виктор Кууларның уран чогаадылганын деткип көрзе чүп?

Лидия ИРГИТ,
чогаалчы.

АЙЫЫЛ ЧОК ШИМЧЭЭШКИН ДЭЭШ

Бистиң республикада орук шимчээшкннеринин дүрүмнерин чолаачыларның база чадаг кижилерниң талазындан хажыдар чоруктар чыл санында эвээжевейн турары муңгаранчыг медээ болуру чөп. Бо айтырыгны дорт харыылап турар албан-дужаалдыг кижилер республиканың массалыг-информация чепсектеринин журналистери-биле январь 22-де ужурашып, парлалга конференциясын эрттирген.

Аңаа Тыва Республиканың ИХЯ-ның ОШАЧКИ начальниги Андрей Светышев орук-хайгыл албанының инспекторларының 2018 чылда кылып чоруткан ажылдарын түңнөп, 2019 чылда салдыг сорулгаларының дугайында журналистерге чугаалап берген. Кол инспекторнуң дыңнады-биле алырга, 2017 чылга деңизерге эрткен 2018 чылда демдеглеттинген орук озал-ондааның саны 2 хуу чедир кызырылган болган. Азы өскээр чугаалаарга, ийи чыл бурунгаар 539, а оң соонда бир чыл эрткенде 530 орук озал-ондаа демдеглеттинген.

Орук озал-ондааның түңнелинде амы-тынындан чарылган кижилерниң саны 2017 чылда 99, 2018 чылда 92 болган. Хей-даа эвес чүгле 7 хуу кызырылдалыг болган. 300 муң бичии-ле ажып турар эвээш чурттакчылыг республикага бо дээрге хомуданчыг факт-барымдаа болур. Айыыл-халап хенертен дигрелип

Кызылдың мэринин оралакчызы Алексей Сиорпас, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ эргелелиниң начальниги Андрей Светышев, Тыва Республиканың орук-транспорт сайыды Олег Бады.

эглээ. Амгы үеде бүгү республикада 39, а чүгле Кызыл хоорайда 18 орук-хайгыл инспекторлары ажылдап турар. КАИ ажылдакчыларының чедишпезинден орук-транспорт озал-ондаан баш бурунгаар болдурбас талазы-биле суртаал ажылын чорудар хамаанчок, болган автоаварияларны өй-шаанда дүрген болгаш шынарлыг бүрүткөп, ажылдаары болдунмайн турар.

Чурттакчылыг черлерни харылзаштырып турар улуг оруктарда, хоорай, суурларже

автоаварияларга чадаг кижилер база буруулуг. 2018 чылда 2579 хамаатыга административтик торгаалды онааган. Чамдык таварылгада чолаачының автомашиназынга чедирген когаралды судтуң шиитпири-биле орук озал-ондаанга буруулуг болган чадаг кижилер төлээр апар. Эрткен чылын Кызыл хоорай суду бир ыңдыг шиитпири үндүрген деп ол тайылбырлады.

Оон аңгыда Кызылдың мэриязы-биле кады демниг ажылдап тургаш, кежээ хүн ажа берген үеде чолаачы кижиге чадаг улусту эскерип көөрүңгө эптиг болзун дээш чырык хандырылганын кожар ажылдарны эгелээр. Хоорайның девискээринде светофорлар, чадаг кижилер кылаштаар черлерни, орук демдектеринин даңзын тургускаш, ону чаартыр азы чаа светофорларны, чадаг кижилер эртер оруктарны немей аждаар сорулга база салдыгган.

Ол ышкаш ОШАЧКИ-ниң орук-патруль инспекторларының ажылынга база чаартылгаларны кириер хемчеглерни бо чылын ап чорудуп эгелээрин Андрей Светышев тайылбырлаан. Чижээлээрге, бир неделя дүргүзунда «чараш номерлерлиг» деп адаар, аар өртектиг даштыкы марканың автомашиназын башкарып, орук шимчээшкннеринин дүрүмнерин кара туразында

«Новый век» телеканалдың корреспондентизи Чинчи Самбуга.

хажыдып турар чолаачыларны илереткен дугайында рапорттар база хей болурун чедип аар дээш, тускай даалганы орук-патруль нарядтарынга берген мен деп журналистерге дыңнаткан. Тываның девискээринде база

Кызылда автооруктарның шынарындан орук озал-ондактары база хамааржыр дээрзи билдингир. Ынчангаш парлалга-конференциязынга киришкен Тыва Республиканың орук-транспорт сайыды Олег Бады база журналистерниң айтырыгларынга харыылаан.

«Хоойлуда көрдүнгенин езугаар Кызылдың мэриязы-биле кады демниг ажылдап, чылдыңна 11 км орукту септеп, чаартыр ажылдарны чорудуп турар бис. 2019 чылда база ук ажыл уламчылаар. Ниитизи-биле 240 сая рубльди аңаа чарыгдаар.

Кызыл хоорайның девискээринде эң хей автоавариялар болуп турар онза айыылдыг деп санадыр 7 орук белдирлери база кудумчулар бар деп тодараткан бис. Оларны шуптузун 2024 чылга чедир автомашина башкарган чолаачыларга, пассажирлерге болгаш чадаг кижилерге айыыл чок кылдыр эде кылыр бис» — деп, Олег Бады чугаалаан.

База бир нарын айтырыг орук шимчээшкннеринин киржикчилери өверникчилер болгаш чаш уруглар болур. Школа назылыг уруглар удаа-дараа озал-ондакка таваржып турары чажыт эвес. Эрткен 2018 чылдың декабрь айның сөөлгү хонуктарында «Кызылхоортранс» бүдүрүлгезинде ажылдап турар чолаачы автобузу-биле чадаг кижини тавартып, солагай талакы дачаларга школачы уругну үстүрген таварылга болгаш пассажирлер аргыштырып турар чолаачыларны ажилче хүлээп ап турар чурумга хамаарыштыр айтырыгларны журналистер салган.

Парлалга-конференциязынга киришкен Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем талазы-биле сайыдының оралакчызы Светлана Ощепкованың тайылбыры-биле алырга, республиканың девискээринде уруглар садтарында ниитизи-биле 22000, школаларда 67207, а техникумнарда 8300 уруглар өөренип турар. Оларның амытынын, кадыын камгалап алыр айтырыг чүгле өөредилге яамызының эвес, а бистиң кады демниг ажыл-иживис.

Школаларда орук шимчээшкннеринин дүрүмнеринин талазы-биле 10 шактың программасы-биле кичээлдерни

эрттирип турар, ооң-биле гелештир амыдыралдың а чок чоруунун үндезиннер кичээлдер база бар бо ОШАЧКИ инспекторлары кады «Айыыл чок дугуй», «рымчалыг, уруглар!» дээш каш акцияларга уруглар к турар.

Ындыг-даа болза адалер ажы-төлүңгө хамаары харысалгалыг болуру чү Эрткен чылын 23 уруг адакырган-авазы, кырган-ачаз оларны ада-иезинин ор азырап, хайгаарап өстүрүп улуг кижилерниң буруузу кемдээн, 2 чаш уругнуң чогаанынга ада-иези буруулу Светлана Ощепкова дыңна

Орук шимчээшкнн дүрүм кудумчуларда чырыктан дорт хамаарылгалыг. Кыз

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Светлана Ощепкова

бир чамдык школаларның гунда кудумчулар шуут кар деп болур. Аңаа 11 дугаар ш чанында Крылов кудумчузу маарыштырып болур. Кызыл мэринин оралакчызы Алексей Сиорпас айтырыгны хынал алгаш, чоокку үеде шиитпири тер боор бис дээрзин дыңнат ол ышкаш шуут чырык хандырылганы чок турган 6 кудумчу ол дээрге Чехов, Кечил-Калинин, Московская, Эр кудумчуларынга чырыкты канын, ооң-биле чергелеш 21 кудумчунуң чырык хандыргазын чаартканын тайылбырлаан болгаш бо чылын база ажилдың хемчээлин улгатты сорулга салдыгганын чугаала

Эрткен чылдың түңнелди биле алырга, неделя саны КАИ ажылдакчылары 1000 ачурум хажыдышкыннарын иредип, машинаны эзирик башрып чораан 70 хире чолаачы илереткен. Тываның девискээринде ОШАЧКИ-ниң шу 15 постузу доктаамал ажил эгелээн, бир кожуундан өскөкүп чоруп болур 5 пост ажадап турар, видеокамералар дузазы-биле база орук шимчээшкнн чурумун үрөп, хажыт чолаачыларны илередир ажадар уламчылап турар.

Бо үнүп келген 2019 чылдың эгезинде КАИ ажылдакчыларының эрткен чыл ажылынын түңнелдерин үнүрерге мындыг-дыр. Бо чылда арткан 11 айында азы 3 ажыг хонуктарның дүргүзун түңнелдер кандыг болурун чүпү көргүзөр.

Мерген ОНДА

«Шын» солунуң корреспонденти Арслан АРАКЧААНЬ тырттырган чуруктар

кээрин бодаваан, дөргүл-төрели, ажы-төлүнүң, ада-иезинин чанынга ам-даа хей-хей чылдарда амыдырап чурттаар күзөлдиг чораан кырган, чалыы кижилер, чаш уруглар чылдыңна озал-ондакка таварышкаш, өлүп-хорап турар чылдагааны чогум чүдөп деп айтырыгга огулуг хары бар бе, ону билип алырын оралдажып көрээлинер.

Бир-ле дугаарында маңаа «хамык ужур кадрларда» деп мөңгө болгаш чиге харыыны тып болур. Сөөлгү каш чылдар дүргүзунда Россия Федерациязының ИХЯ-ның ажыл-чорудулгазынга кириген өскерилге, чаартылгалар бистиң республикага база салдарлыг болганы чугаажок. Амгы үе-шагын техниктиг депшилгези, бурунгаар сайзыралының түңнелинде, ОШАЧКИ инспекторларының дузалакчылары, караа, кулаа деп болур, видеокамераларны КАИ-ниң ажылынга ажык-дузанын Федералдыг төп өөренип көргөш, хууда составты кызырып

кириер орук белдирлеринде, ылаңгыя республиканың төвү найысылал Кызылдың кудумчуларында видеокамераларны тургускан-даа болза, олар чүгле орук-шимчээшкнн чурумунуң хажыдышкыннарын илередип тып, факт-барымдааларны тодарадырынга дузалыг. Оларның орнунга орук-хайгаарап албанының инспектору турган болза, автомашиналарны хынап эрттирер, машинаны эзирик башкарып чораан чолаачыны дораан тудуп, хемчег алыр болгай.

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың ИХЯ-ның аппарат ажылдакчыларының санын кызыргаш, ОШАЧКИ-ниң инспекторларының санын 50 кижичедир өстүрер талазы-биле дужаал бар. Ооң күүселдезинге улуу-биле идегеп турар бис деп республиканың орук-хайгыл албанының кол инспектору парлалга-конференциязының үезинде журналистерге дыңнаткан.

Республикада болуп турар

Шагаага уткуштур

ЧОННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Орус географтыг нии-
тилелдин болгаш аңгы-
аңгы чурттарның эртем
ниитилелдеринин даалгазы
биле Тываны шинчилеп
кээл чораан экспедиция
кежигүннеринин артты-
рып каан отчеттарының,
номнарының аразында
тиваларның Шагаа байыр-
лалын демдегледип турганын
бижип көргүскен ажылдар
база бар. Оларның ара-
зында Александр Василь-
евич Адриановтун «Шагаа»
(Сойотский Новый год):
Этнографический набросок
из Урянхайской жизни» деп
номун демдегледип болур.
Номну көрбээн, номчуваан
номчукчуларга сонугар-
дыр бодап-биле бо кыска
чүүлү бижидим. Эгезинде
номнуң адынга хамаарыш-
тыр каш сөс.

1910 чылда Англиядан Ты-
ва кээп чораан шинчилекчи
чорукчу Д.Каррутерстин
«Неведомая Монголия» деп
номунда мындыг одуруглар
«Урянхай» деп сөс кыдат-
тыр. Эрткен үелерде кыдаттар
Бирь-Моол кызыгаар кыдын-
чурттап чораан аймактарга
хаарыштыр ол сөстү ажыглап-
ган. Амгы үеде Енисейниң
жында болгаш Алтай ийиниң
өн талазында чурттап чо-
ур чоннарны «урянхайлар»
деп адап турар. Ынчалза-даа
Енисейниң бажында чурттап чо-
ур аймактар боттарын «Туба»
деп адап турарын барымдаа-
аш, чүггө бо аймакты ол
биле адап, өске кандыг-даа

аймак-сөөк чонче бо ат тарава-
с болур ужурулуг. (Ол-ла авторнуң
номунда мындыг одуруглар база
бар: «Сойот» деп сөс бо чонну
орустарның шын эвес билип ал-
гаш адап кааны. Чүгө дээрже бо
девискээрже бир дугаар кирип
келген орус чон Төп Сибирьниң
үндөзүн чурттапчылары болур
сойоттар-биле демейлешкек
боорга боларны ынчаар адай
берген чадавас. Херек кырында
мында айтып каан ол ийи ат бо
аймакка хамаарышпас») (Карру-
терс Д. Неведомая Монголия
арын 210-211).

Этнограф, археолог эртем-
ден А.В. Адрианов Тыва ду-
гайында дыка хей ажылдарны
бижээш арттырып каан. Үптөкчи,
мөлчүкчү, чазый, хоптак чорук-
ту ол көөр хөңнү чок чораан
болгаш, түрөңги бөдүүн чонга
болушкан бодунуң бодапчыларын
коргуш чокка база бижип турган.
1920 чылдың май айда Томск
хоорайга ВЧК-ның шиитпир-
биле ол адып шииттирер.

Ооң арттырып каан ажылда-
ры, ылаңгыя Шагаа дугайында
ному биске — үнелиг эртин.
Александр Васильевич Шагаа
байырлалын көрүскээш, 1916
чылдың январь 22-де эртенгиниң
5 шакта туруп, бодунуң очулду-
рукчузу Володяны оттуруп ал-
гаш, Тапсыда кезек аалдарга чу-
рук тырттырар аппарат ач алгаш
кылаштап чедер. (Сафьяновтун
кыштаандан үнгөн чадавас).

Номнуң эге арыннарында ол
мынчаар бижип турар: «Номчук-
чуну мындыг оожум, түрөңги,
көрүш чок амыдыралдыг булуңче
эдертип келгенимни тайылбыр-

лап көрейн. Шагаа сойоттарның
чылда чаңгыс катап болур улуг
байырлалы. Кижиги бүрүзү кылган
чагырыгыларын, бачытта-
рындан, багай бодапчыларын
арыгланар, бот-боттарынга
чырык чаагай күзээшкннер
чедирер, аалдажып чалажыр
байырлалы. Сагыш-сеткилин
өөрүшкү, аас-кежик долган, бот-
тарында бар эки чүүлдерин,
аыш-чөмүн үлөжир, хүндүлөжир
байырлалы».

Тапсыда кезек аалдарның эң
улуг кижиги Тараачының огу
Сувакпыттын өөндөн эгелеп
аалчылар-биле чолукшуурун
айтыкташ, дараазында бижээни
мындыг: «Чаа чыл бүдүүзүндө
лама чалап алган өглерге лама
хондур ном номчуур... Өг бүрүзү
хирлиг чүүлдерин кактап, өөн
долгандыр чыткан эрги богун
баш бурунгаар аштап, ширби-
п, арыгланар алган. Өгнүң эжиниң
даштында чөөн чүкче көрүндүр
бичии-даа бок чок дыка арыг
харны чартык метр хире конус
хевирлиг өлөйтүр бөлгөш, ооң
кырында калбак демир салып
каан. Аңаа изиг көс салгаш,
артыш кыпсыр болду».

Аалдың эң улуг кижиги Та-
раачының өөнүң чөөн талазынче
20-25 метр хире черде дыка арыг
хардан кылган «саң салыр» бар.
Сувакпыттын адазы Тараачы
шаанда хуурак чораан болгаш,
ооң тургузуп каан саң салыры
мындыг болду. Шөйбексимээр
тумба хевирлиг арыг харның
өгже көрүндүр талазында диван
ооргазы хире ойбак кылып каан.
Бөлүп каан харның төп кезээнде
дыттан чаап кылган кижиги дурту

хире бедик дөрт чыңге ада-
гаштар. Оларның кырында хүл
уруп каан шойдан кылган көстүг
савалар. Бөлүп каан харның
ийи кыдында тургузуп каан
хадыңнарны чаламаларлыг хой
дүгүндөн ээрип каан эп хендир
биле тудуштурган.

Кажан Тараачының чыгып
келген улугун чалаан кыйгызы
үнгөн соонда, өг бүрүзүндөн эр
хиндиктиг кижилер диван оорга-
зы ышкаш чадып каан ширтекке
далган, тараа, боова, боорзаан,
хөнекте шайын салып эгеледи.
Бичии болгонда Тараачыдан
эзелээш, келген кижиги бүрүзү
адыжында далганын болгаш
бичии саржаг бузундузун чагылар
кырында көстүг саваларже кирип
октап эгелээш. Оон үнгөн ыш
дээрбектелип дээрже киискип
үнүп турду. Бо езулал төнгөн
соонда хүрээлерде ламаларның
ном номчуурда ажыглап турары
олбуу ышкаш дербелчин бичии
ширтээн хар кырынга салгаш,
Тараачы мени: «Олур» — диди.
Келген кижиги бүрүзү мээң-биле
шууштур олуруп алган соонда
ном эгелээш. Кожа туткан хол-
дарын хаваанга, аксынга үстүрүп,
чамдыктары ыдыктыг номналдың
сөстөрүн катаптап, оожум сымы-
ранып номчуп эгелээш.

Ооң соонда Тараачы болгаш
арткан чон бөрттерин уштуп,
олбуктарга салып кааш, чадагай
баштары-биле 4 хире минута иш-
тинде тейледилер. Номнал соон-
да кырган Тараачы саң салган
черден бичии ырадыр кылаштай
бергеш, кижиги баспаан дыка
арыг черни шилип алгаш, харга
аңдаштанып ооргазын, эгинне-
рин борал, бөргүн харга кактап
эгелээш. Ону өттүнүп арткан чон
база харга аңдаштанып, как-
танып шаг болду. Чамдыктары
харны адыштааш, ооң-биле тон-
нарын дүрбүп, бак чүүлдерден

адырлып, амыдыралынга чаар-
тылга күзээн бодапчыларын ын-
чалдыр илередип турганы ол.

Ном VI бичии-бичии кезектер-
лиг. Арткан кезектерде Шагааның
чаагай аыш-чеми, белектер
солчулгасы, Тараачының өөнүң
дерилгези, оюн-тоглаа, Шагаа
үезинде чамдык езулалдарның
авторнуң билбейн барган айты-
рыгыларынга Тараачының хары-
лары, Кара-Кадайның төөгүзү,
ооң салым-чолу, Бурган-башкы
дугайында Тараачының кыска
тоолчургу чугаалары.

Авторнуң бижип кааны-би-
ле: «Сойоттар Шагааны ийи
хүн байырлаар, а моолдарның
ындыг байырлалы оон узун,
чартык ай чедө бээр... Дүөш
эрткен соонда оолдар төвөк төп
ойнаар. Коргулчундан кылган
бичии тегериктин ортунда үтте
дүктүрүп суп каар. Ол төвөк-тир,
ону бут-биле бедидир төвөр»
дээш, ону канчаар ойнаарын
тайылбырлап бижээш.

Номда көргүскени Тапсы
аксында ышкаш «көрүш чок,
түрөңги булуң» Тывага рево-
люция мурнунда турганы ол.
Ынчалза-даа шупту булуңнар
ындыг турбаан дээрзиниң ба-
дыткалы ол үениң чамдык эр-
темденнериниң ажылдарында,
тыва тоолдарда бар. Улуг ак
өглөр, хүрээлер, оларның ишти-
ки дерилгези, дөргө турар бур-
ганнар дүжүлгези Ф.Я. Коннуң
номунда чуруктардан көрүп
болур (арын 50).

Александр Васильевич Ша-
гаа дугайында номун дириг тур-
гаш Томск хоорайга 1917 чылда
үндүрүп четтигипкен. Номнуң
баштайгы үндүрүлгези Тываның
национал библиотеказының
тураскаал номнар секторунда
кадагалаттынган.

Зоя МОНГУШ,
библиограф.

«Шынга» парлаан соонда

НОМЧУП АЛЫРЫН СҮМЕЛЕДИВИС...

(Январь 10-да №1 «Шын»
солунга парлаттынган Са-
рыг-оол Санчының бижээ-
ни «Кажан-даа өскертип
болбас» деп материалга
хамаарыштыр)
(Уланчылы. Эгези №6
«Шында»)

Балдаң огу Куулар Лопсаң-
хаймер огу Кенденектин
чоокта чаа «адының бажы
берген» угбавыс, Олал Ар-
н-Шыраповна-биле кады
чылда Моолда Хомду ши-
инге чедип чорааш, Сорукту-
дырның салым-чолунун,
дар-төөгүзүнүн дугайында
айтыртынып, чугаалажып
ан бис. Ол угбавыс Баян-
да төрөлдери О. Куулар,
ингуш, Д-Д. Монгуш олар-би-
за ханы харылзааны тудуп,
т үеде чагаалажып-даа чо-
болду. Үстүндө ады кирген
перниң бижээн, чугаалаан-
чүүлдеринде Балдаң огу
ар Лопсаңның Моолдун
Хүрээзинге өөренип чо-
ын айтыпкан. 2016 чылда
ыкче үнгөн «Сарыылдыг
ин алдын үүжези» деп ном-
арлаттынган Куулар Ажак-
оглу Лопсаңның (Дөңгүр-
ун) сактышкынында мын-
дээлдер бар.

Иен Сорукту-Тайжы Куулар
аң-биле кезээде-ле кады-
чурттап, Хомду дайынынга
ууда камгалакчызы болбу-
п, ооң аар-саар даңзы би-
кылып, үргүлчү-ле чаңгыс
ынга, чаңгыс өггө чурттап,
чарылбайн чораан мен.
ана хүрээзинге өөренип
ада, мени оон үндүрткеш,
түн шеринче алгаш барган
н. Ооң ужурунда мен Со-

рукту-Тайжы Лопсаңның дайын
үезинде ажил-чорудулгазын,
аажы-чаңын эки билер турган
мен. Ооң өөрөнгөн чүвези-даа
чок, хүрээ-хиитке-даа туруп
көрбээн кижиги-дир. Ындыг бол-
за-даа моол бижикиң нере-
деңизинге шыырак, ол хирезин-
де бижири багай, моол домакка
барык-ла моолдар-биле демей
чугаалажыр деп болур.

Балдаң огу Куулар Лопсаңны
баштай шериг баштыңчызынга
томуйлаарда, Тываның соңгу,
башкы кожууннарының ноян
дүжүметтери шупту-ла дугур-
жуп көргөн чүве-дир. Аңаа Са-
магалдай хүрээзиниң болгаш
Чадаана хүрээзиниң улуг-улуг
ламалары база киришкен. Ол ла-
малар ынчаарда Куулар Лопсаң
чейзең дугайында: «Ам бо үеде
эрге-дужаалы куду, хар-назыны
аныяк-даа болза, алыс хей-аыт,
сүлдө-хуузу кончуг улуг кижиги-
дир, ооң шо-төлгези тааржыр
чүве-дир, ону чордуңар дээн
чүве» дээр чораан, ынчангаш ону
томуйлаан чүве-дир.

Ындыг болза-даа чамдык
кижилер, эң ылаңгыя шериг
дүжүметтери: «Ындыг чүнү-даа
көрбээн аныяк оол шеригни
канчап баштап шыдаарыл, ону
моол дүжүметтер-даа тоовас.
Олар ам бисти чүвениң берге-
зинче чыгаптар, ооң орнунга
Комбу-Доржу ноянны кылып
алыр азы Соңгу-Хемчик кожуун-
дан Үндүн чагырыкчыны кылып
алыр-дыр» дижип турганнар.

мандылакчыны — В.С.) чамдык
улуг-улуг дүжүметтер аныяк оол
дээш шала кыжырыр, чамдык-
тары сургаар-даа турганнар. Оон
ыңай улустуң хөйү-ле: «Ламалар
төлгөлээш, чүнү билирил?
Оларның оозу хей чүве-дир» —
дижир турган.

Кижиниң аажы-чаңы, угаан-
гыр-сагынгыры, эрес-чүрекири
ооң даштыкы хевиринден, чу-
гаа-домаандан эвес, чогу-
на харын дайынның шөлүңге,
тулчушкуннарның кадыг-берге
үезинде кончуг тода билдинер
чүве болгай. Ол ышкаш аайын
тыппайн, чөгенип чораанын аны-
як Лопсаң чейзеңниң аажы-
чаңы, ооң угаангыр-сагынгыры
бистиң дайынче ханылап кир-
генивис тудум улам-на тода
билдинип, ооң ат-алдары-даа
бистиң шеривистиң дайынчы
тиилелгелери-биле кады улам-
на улгадып орган. Ол дайын
шөлүңге баргаш, белен эвес
месилдежишкннер, шыңгы
хөдөлишкннер соонда, чоокта
чаа-ла кочуладып, кыжыртп
чораан аныяк Лопсаң-чейзең
эвес, а алдарлыг Сорукту-Тайжы
болу берген. Ол дугайында ше-
риг ишинге мындыг чугаа база
турган: «Ам Сорукту-Тайжының
орнунга Комбу-Доржу ноянны
бергеш, ооң немерезинге Үндүн
чагырыкчыны, хээлизинге Хетпе
чагырыкчыны-даа бээр болза,
баштыңчывыс солувас бис, аа
өршээ!» — дижип турганнар.

«Куулар Орус ачазының
сактышкынынын эдип би-

жиирде» «ол үеде удуртукчу
компартияның айтышкыны-биле
артында-ла «партия ажил-
дакчыларынга аажы-чарлыы-
биле дыңнатпайн бижээн-дир
ийин». Куулар Орус ооң соонда
«Дөрт тыва маадырларның ат-
тары тодараан» деп «шынга
дүүшпес» чүүлү эртем-шин-
чилел институтунун архивинде
өске шыгжамыр аразынга чажы-
ра суп каанын Василий Салчак
тып алгаш, ол-ла хевээр «шынга
дүүшпес» кылдыр чырыткан-дыр
деп түннелге келгенин Сарыг-
оол Санчы бижээн.

Совет үеде тоталитарлыг
системаның тергиделин тур-
гускан коммунисттик партияның
удуртулгазы чөптүг эвес ай-
тышкыннары берип, хажы-
дышкыннарлыг доктаал-шиит-
пирлерни хүлээп ап-даа турган
болза, ол буруу үзел-бодалдың
алдаашкыннары, частырыгы
болганын, ол ындыг үе турган
чүве-дир деп 1990 чылдардан
бээр эртем езузу-биле сайга-
рып көргөн-не болгай. «Шын
кажан-даа шын болуп артар
ужурлуг» деп тургаш-ла, «Шак
ынчаар бижиттинген архив
материалдарының бирээзи бо-
ла-дыр» деп барымдаазы быжыг
эвес, даап бодап алганы, ылап-
ла «шынга дүүшпес» чүүлү ав-
тор далажып түннээнин айтыр-
дыр бис. Ынчангаш шынга дү-
жүр одуругларны «Сарыылдыг
өгбениң алдын үүжези» деп
номдан номчуп алырын Сарыг-
оол Санчыга сүмеледивис.

«Куулар Орус Алды-
Хүрээге 2 чыл өөренип турда,
шаг-үе баксыраан» деп Сарыг-
оол Санчы даап бижээн, херек
кырында ол 5 чыл өөрөнгөн.

«Эртем ажилдакчызы Зоя
Самданнның Куулар Оруска
хамаарышкан солунда одуру-
ларында сарыг шажын башкы-
зы, суртаалчызы деп бижи-
п кааны ооң долчу намдарының
төөгүзүңгө дүүшпейн турарын
номчукчулар билип ап чорзун
дээш бижип кадым. К. Орус
шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр
кандыг-даа эртем дооспаан,
эртемниглерниң арыг номчуп,
бижип турар кылдыр өөредип
каан өөреникчизи-дир» деп
Сарыг-оол Санчы, та чүге-ле
ийик, К. Орусту чоннуң «башкы»
деп адай бергенин билбези
элдептиг.

Ол бодапчыга хамаарыш-
тыр «Сарыылдыг өгбениң алдын
үүжези» деп номда Тываның
Улустуң чогаалчызы Е.Т. Тано-
ваның «Куулар Орус башкы
деп кымыл ол?» (ар. 122-127)
база сурагыг чогаалчы А.С.
Бегзин-оолдун «Куулар Орус-
Башкы» (116-119) деп очерктер-
ни парлаан. Сарыг-оол Санчыга
база ооң «Кажан-даа өскертип
болбас» деп бижээн чүүлүн
номчааш, чигзинишкннерге
таварышкан «Шын» солунуң
номчукчуларынга танышты-
рары-биле Орус Куулар дуга-
йында Тываның шылгараңгай
чогаалчыларының бижээн
чүүлдерин парлаарын редак-
циядан диледивис

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң Эртем
архивиниң эргелекчизи.
(Уланчылыг).

Каа-Хем кожунунуң ат-сураа алгаан, радон суглуг, соок аржааны Сайлыгже июль 18-те каа-хемчилер 17 кижы кырын эде кылып, презент-биле шып каан күчүлүг КамАЗ «Батыр» машинага олурупкаш, аржаан-нап алыры-биле аъттаныпкан бис.

Ады безин Дерзиг дээр, Каа-Хемче кири агып чыдар хемниң баштайгы кезинге хап келиривиске, хем арай-ла улгадыксап чыдар, ындыг-даа болза суг оруунче кирип алгаш, аяр хап чоктап олур бис. Машинавыс бирде суг оруу-биле, бирде кургаг черде-даа чоруп-ла олурар. Ам аржаан оруунче сөөлүг кезиг артып калган, ынчалза-даа хемниң хайнып турары аажок, өңү безин хирлиг сарыг апарган, кончуг дүрген бадып чыдар. Машинавыс чеже-даа улуг болза, чүгле дугуйлары безин кижы дурту, ол хиреде хем кончуг, «туттунуптар кудуруу, сего-рип аар чели» бар эвес, кезиг чанынга хемниң бедип турарын демдеглей көрүп алгаш, даарта эртен шийтирлээр дээш, бар-чок чүгүвүс дүжүргеш, машина кырынга хонар диштивис. Кезиг аксында оруувустуң ол-бо талазында кончуг-даа чоон ийи дыт аразында машинавыс турар, бар-ла турган чүктү шуптузун, чоон дыт дөзүңгө чыгаш, изиг чем кылып чип алгаш, чыдыпкан бис. 62 харлыг Володя акывыс биле Борис дунмавыс (54 харлыг) майгын тип алдылар.

Үр-даа болбаанда, чаа-ла даамчырап удуп бар чыдырывыста, Володя акывыс алгырып-ла үндү: «Хем угладып тур, бо чүктү машина кырынга үндүрер, майгынны алыр деп тур!» — деп бо-ла... Хамык оолдар чүктү дедир машинаже чүдүрүп эгеледи, ол үеде машинавыс дугуйлары кончуг дүрген сугже кирип-ле олур. Андрей Александрович (55 харлыг) күдээге баштаткан оолдар машинаның дугуйларын ыяштар-биле быжыглап алдылар. Үр болбаанда ол чоок-кавы карак чедер черге чедир шаңайнып, саарлып чыдар, үрлеп турар суг апарды. Баштайгы ийи хонукта үер суу бада бээр-ле ыйнаан деп идеген турган бис. Ынчалза-даа чаастар чаап-ла турган, хемивис хүндүс бичии бада берзе-даа, кезээликтей катап көдүрлүп кээр.

Хамык эр хиндиктиг төрелдеривис дугуржуп, аай-дедир, узун резин идиктерин кедип алгаш, хем сүзүп, ол кезек черивисти шинчилеп чоруп турлар. Сугнуң өңү ам арып эгелзэн, амырап турарывыс аажок, чем кылырда суг турнуштуруп, ол-бо саваже кудуп арыглар ажылывыс чок, суувус кылаң арыг. Машина кырында ам үш хонук чурттап турар бис. Изиг чемни газтыг плиталар кырында белеткеп турар бис, изиг шайывысты, хайындырган сугну база-ла ында кылып турар бис. Аржаан-наар дээш садып белеткеп алган хемивис чүзүн-бүрү, ногаа аймаа, чимистер, улуг-улуг арбузтар, конфет-чигир, колбаса аймаа, консервалар, тыва тараа-далган, саржаг, сүт, сметана, боова-боорзак. Хемивисти янзы-бүрү салаттарлыг, ам-данныг кылып турар бис.

Дөрт-беш-даа дугаар хонукта үерлзэн суг батпас, катап улгадып-ла турар. Ам дедирлээр дижиб тур бис. Ол хире улуг машина ол хире улуг сугдан канчап дедир үнүп алырыл, дугуйлар шупту суг адаанда, канчап эзп алыр, дедирлээр чер безин чок, долгандыр суг база тереңнеп турар ыяштар эрттирбес! Ам канчаарыл? Шаптыктап турар ыяштарны ужураш, оңгардан машинаның соо-биле бичии дедирлеп алгаш, ээй долгап алыр чер таарыштырып, ыяштардан көвүрүг тудар дижи бердилер. Ол дажып турар тайгаскыл суунуң соок деп чүвезин! Ам канчаар, күдээ оолдар Андрей Александрович, Эрес Ховалыгович (45 харлаар, июль 28-те төрүттүнген хүнү), Аңчы күдээ (26 харлыг), Сан Саныч (52 харлыг), улуг акывыс Владимир Александрович, Борис Николаевич — шупту алды кижы, Дерзиг-Хемниң кончуг дажыг, соок суун колдук чедир сүзүп тургаш, ыяштарны ужуруп, көвүрүг кылып хүнззэннер, арай кезээликтей машинаны-даа ээй тыртып, аайын тып, алгы-кышкы-биле дедирлендир ол көвүрүүнче үндүрген, ынчалза-даа халаптыг, мурнуку ийи дугую черле хоржок, дедир тепкеш чыдар. Тайга чер, арта улуг чоон ийи дыт аразында болгаш, эрте-ле караңгылай бээр, хүн-даа орта көзүлбес, ыяштар хөлөгелеп кааптар. Ам канчаар, эртен ол ийи мурнуку дугуй адаанче

ҮЕРГЕ ТАВАРЫШКАНЫВЫС

ыяштар суг тургаш, элтиг чада хевирлиг, көвүрүгже үне бээр кылдыр кылдынар деп шийтирлзэннер. База катап чүгүвүстү ол кылдыгган көвүрүг кырынга дүжүргеш, кезээки изиг хемивис соонда, машина кыры — «бажыңывыска» чыдыпкан бис. Агаар-бойдузувустуң соогу-даа аажок, туманнап эгеледи, хем кыры куу туман тыртып турар, чугаалажырга безин тыныш бусталып турар.

Туманнап, чаас чаап турар эртен, дээр бүргег, суг ам-даа улгадып турар, кылып каан көвүрүүвүстүң кыры-биле хап чыдар. Эртен туруп келгеш, шуут кайгап калган бис: ат-ла чүве, черле сыгыгаар-даа ужур чок, соогу дээрге аяктар чуггаш безин салаалар шыдашпайн, чилинче кири соой бээр, а оолдарывыс база-ла соок сугда болгайлар, хөөкүйлер. Суг кырынга ам чеди хонган бис. Ам-на бо хүн шимчеп үнер боор бис. Изиг чем биле улузувус чегерип алдывыс. Көвүрүг кырында турар изиг-демиривис адаа-биле суг агып турар, ол хирезинде изиг-демир кырынга хемивисти хайындырып алдывыс: адаанда суг агып чыдар, иштинде от хып турар, кырында чем хайнып турар — мындыг солун, элдеп чүве.

Элээди оолдарывыс дөрт кижы: Саша Салчак, Чаян Лагба 15 харлыглар, Күскежик Дарган 10 харлыг, Бояр Салчак 9 харлыг, оларывыс машина кырында, борт кырын 3 дугаар каат деп болур, оларның ойнап турар чери кабинаның крышазы, кабина иштинге-даа турарлар, кашпагайлары аажок, сарбашкынар дег, ында-мында туттунупкан көжүп чоруп турарлар. Телефоннарын зарядкаладып алгаш, оюннар ойнаар, көзөрлээр. Бир кезээ ойнап турган көзөрлерин кабина кырынга кааптарга, хат дүжүр хадыпкан, агым суг бадыра берген, чүгле бир кажы ыяштар дөзүңгө ызырны берген, кабина кырында эвээш көзөр арткан болган. Кажан көзөрлерни чаа хавындан уштуп турда, кандыг ирги бис дээш, төлгө салган мен, моондактар көвей, оруувус ажыттынары берге-ле болган... Бичии даштар чыып алгаш, хуваанак салган бис, авам хөөкүй хуванактаар чораан, авамдан чүгө хуваанак салып өөренип албаан бис! Аржаанче үш угбашкы үнүкенивис ол. Менден бичии дунмам Валентина Дамбаевна база Алдынай дунмам, алды кады төрзэннерниң эң хеймери. Даштарны үш бөлүккө чаргаш, үш-үштеп салып-ла турар бис, тос баштыг хуваанак-даа дүшпзэн, ынчалдыр салып алгаш, ужурутказын билбес бис. Володя акыйны кыйгыларывыска, хуваанак даштары кандыг дүшкенин база-ла көрүп билбес, орта билер кижы чок, ам канчаар, ыяп-ла хуваанактап өөренип алыр деп бодал-биле ол даштарны мен шыжап алдым. Библиотекамда ном безин бар чүве ийин, оон көрүп тургаш, черле өөренип алыин, харалаан, оода кайы-бирззэвис авамдан чүгө өөренип албаан бис...

Ам база-ла чүдүртүпкөш, Аңчы күдээни катааттары, ирелери аажок чагып турарлар: «Черле тура дүшпейн, халдып-ла олурар сен, кургаг черге чедир халды бээр сен. Тура дүжөр болза, база-ла машина олуруп аар, бис кылаштажып чедер бээр бис» деп чагып турарлар. Мындыг улуг аар машина турар болза, база-ла кирип эгелей бээр, чаңгыс боду безин 8 тонна, бис база чүгүвүс-биле та чеже.

Аңчы күдээ руль артында, «Че-ле!» дээш, халдып үнүпкен, бис кырында так туттунгаш, чалбарып олур бис. Машина-выс эзп алган, көвүрүүндөн суг оруунче кирип шыдаваан, чүгө дизе мурнунда улуг хадың эрттибейн барган, ам соңгу дугуйлар көзүлбестеп кирип-ле эгелзэн, оолдар база-ла сугда туруп алган, ол дугуйлар адаанче ыяштар суг эгелзэн. Бис база-ла изиг чем кылып кирипкен бис, ам база ол кезиг аксынга хонар, чүгүвүс дүжүргеш, база-ла удуур кылдыр чатынып кирипкен бис. Эзим чер болгаш, дораан караңгылап кээр. Ол дээрге сес дугаар хонуувус...

Эртенги хүн үнүп келген, Дерзиг хемниң суу ам-даа дажыг хевээр. Көөрүвүске, хемивис улуг салбагар дыттары дазыл-

дары-биле хире-хире бадырып турар. Дүне улуг хат база хадаан, бистен ырак эвесте ийи ыяш дазылы-биле кээп ушкул-лаан, харын-даа бистиң кырывысче эвес, өршээ хайыракан! Ол хире сугга турарга, дазылдары кошкп, аңдарлып турарлары ол хевирлиг. Аравыста студент уруглары-выс база бар, Милана — Томск хоорайның эмчи университетинде, Саглай — Уфа хоорайның башкы университетинде. Удаа-дараа лекциялар-даа дыңнаар бис, уругларывыс бисти билгиле-биле чепсеглеп-ле турар: кадыкшылга, уруг-дарыг кижизидилгезинге хамаарышкан, мен черле ном-саң ажылдакчызы болгаш, база-ла солун чугаалар, чогаалчылар, делегей байдалы, политика дээш, хөөрежи, үе черле халас эрттирбзэн бис. Аравыста РШИ дооскан ыраажы уруувус Аржаана база бар — музыка башкызы, черле мээң дунмаларым уруглары шупту ыраажы улус, үнери дыка чараш, концерттерге, мөөрейлерге кирип, лауреаттап, дипло-манылап-даа чораан, ынчангаш кандыг-даа ырыны кажан-даа бо уругларывыс бадырыптар. Сестерин, аялгаларын тода билер, чараштары аажок, биске сырын тудуп берип турдулар.

Ам, шынап-ла, дүүнүг план-биле Аңчы күдээ суг орукка тура дүшпейн халдып үнгөш, кургаг черге үне чүткүп келди, кеживис ам 1-2 км хире черде чыдып калды, соовустан эр хиндиктиг төрелдеривис кылаштажып келдилер. Ам-на алгы-кышкы-биле, өөрүшкү-маңайлыг, кургаг черге дүжүп, «шынап чоор бе» дижиб, черге базарывыска безин солун, оолдар улуг от ужудуккаш, хамык хевин кургадып, резин идиктерин дегеп, сапык идиктерин, уктарын, шупту өл хеп-сынын кургадып ап турлар. Одагларывыс ийи черде, эзим ишти караңгылап келген, изиг чемни ам одагда кылып, боовадан тура быжырып турар бис. Машинавыс кырынга чүгле каш кижы хонган бис, улузувус хөй кезии майгыннарын типкен, хостуг хере теп хонуп алганнар.

Эртен көөрүвүске, дугуйларывыс база-ла суг кырында, ынчалза-даа орту безин четпзэн, Дерзиг хем ам-даа дажып турар, дедир чанар оруувус дөмей-ле суг оруу-ла болгай... Машинавыс элзэн халдыпкаш, биске дыка таптыг кургаг чер тыпкан, ам орта лагерь тургузуп алдывыс. Хүннеп турары-даа аажок, чанывыстан Дерзигниң бир адырының суу дыка арыг агып чыдар. Дерзигниң бодунуң суу шуут кара-сарыг, хирлиг, дыка дүрген бадып чыдар, а адырының суу оожум, ары аажок, хемивис ам-даа ыяштарны бадырбышаан. Бичии уруг-дарыг эштип, чунуп турар, бис база-ла ол арыг адырының суунга эштип алдывыс. Оолдарывыс ийи-ийи кылдыр үстүп алгаш, биргилери суг шинчилеп чоруптулар, өскөлери даг кыры-биле одуртур чадаг үнер болза кандыг ирги дээш үнүпкеннер. Бис чем кылып, бар-ла турган орун-дөжекти кургадып, арыгланым-аштанып, улузувус манап олур бис. Ол дээрге тос дугаар хонуувустур. Кыстарывыс биске косметика, маскалар чаап турлар, кандызы-даа бар-ла: кислородтуг, кургап каар кара маска, кеш апаарга адырар куу өңнүг, көвүктелип каарга арыглар. Анаа кремнер, чараш, чаагай чыттыг саваңнар, скрабтар. Бир эвес ылап аржааннаан болза, арын-кеш кончуг-ла дыштанган, чаарттыган, чем-ненген турган болур ийик.

Кежээ улузувус келген, суг оруунун айыылды аажок, дугуйларны шуут ажып турар деп, ыяжы-биле дугуйларга тударга, чамдык черлерде дугуй-биле дең, чамдык черлерде ажып турар. Даглап кылаштажып болза ажырбас. Чүгле оруунуң бергези аажок, узун оът-сиген, аарыш-кылыг чавыс хараганнар, козураа даш. Орук аксында хөй арылар бар болган, Борис дунмавыс бирззэнге шактырган, аллергиялыг, аажок быйыргын шивишкилер кылдыр үнүп келген, ат болган кижы келди. Эки чүве — аптекавыста кандыг-даа эм бар, аллергия эмнери база бар, дораан ижирткеш, келир чылын доозар эмчи уруувус сыкырткан. Борис дунмавыс оожурган, удуп калды. Орайтап эгелзэн, хем дажыг хевээр, даже углаарга, дораан

караңгылап каар, ам база-ла он дуга кургаг черге ийи дугаар хонарывыс ол. Даң аткан, хүн үнген, июль 28-те күдээниң төрүттүнген хүнү, бо хүн муу 45 харлап турар! Шупту байыр чедир турар бис, изиг чем соонда, бар-чүктү шуптузун чүдүрүңер дзэн, мыгыннар чазып, шыгжап, шарып, хөй көрүп, чыгдынып тур бис. Оолдары-кадактар, хей-аът туктары багы-чалбарып каар чер көрүп алгаш, ыяштар чыгаш, быжыглаан, шупту чуртувуска чалбаргаш, кадактарны, хей-аът туктарын аскаш, саң салгаш, Са-лыг аржаанынга салыр дзэн саңы-кывыскаш, чер эззинден менди-чаа-чанар оруувусту өршээрин, диле чалбарып алгаш, күчүлүг КамАЗы-кырынга олурупкан бис. Кабинаның дында узун-узун ыяштарлыг күдээл турар, узун ыяштары-биле хемниң дү-көөр, суг хирлиг сарыг довурак хев-болгаш, дүвү көзүлбес, арай оожу агымның күжүн бодай аарак, кыдыкы-катааттарының сөзүн дыңнап, Аң-күдээ халдып-ла олур. Чүгле экини б-дап, дуза дилеп, «Алдын Оваам, өрш-оваарып, камгала!» деп чалбарып ч-мен. Ам суг оруунуң улуг аксы келген, кайыг хире хандыр, эң сөөлүг, үнүп а-орувус! Шупту быжыглангаш, олур б-Сугже кирзе, эрик ырак эвес, чүгээр б-деп-даа бодаар мен, ынчалза-даа б-бодал дыка коргунчуг болду. Күчүлүг КамАЗывыс, шынап-ла, халдып үнүп кел-Ураалаан, алгы-кышкы, амырап тура-выс аажок бис! Кургаг орук-биле Сары-Сеп кайы сен дээш, каккаш чыдып-бис. Чанып келгеш, дыңнаарывыска уругларывыс дүвүрөп, ОБЯ чедер де-аайын тыппайн, канчаар бис дижи-турган. Ол үеде бүдүн Тывага сугга-улгадып, үрлеп турган болду. Усту-Хүрээ фестивалының аалчыларыны ортулуундан тура суг алкан. Каа-Хе-база-ла үрлеп, кезек када паромну б-зин уштуп турган болган.

Мындыг берге байдалга таваржы-үерлзэн улуг сугдан онча-менди чаны-келгенивис дээрге-ле, бистиң эр хинди-тиг төрелдеривистиң шыдамык болга-езулуг-ла камгалакчылар болганын-Шынап-ла, оолдарывысты мактава-аргажок! Оолдарывыс дугайында ма-тал сөстөр чугаалаксаарым аажок, ы-ылаңгыя күдээм Андрей Александрови-шыдаар эрлерниң бирззэи, ол хир-хөй кижилерниң амы-тынын камгала-шыдапкан, черле дүвүрөп, коргуп ту-ганын көрбедивис. Черле бир чүвөн-чогаадыптарынга бүзүреливис күштү-турган. Ол хире берге байдалга, дол-гандыр шааңайнып баткан суг кырынга тургаш-ла, черле менди-чаагай чаны-кээр бис деп бүзүрөп турган бис. Анд-рей күдээниң машиназының кырында-кабинаның иштинде эр кижиге хере-шупту чүве бар болганын шуут кайга-ханмадым: хирээ (бензопила), балды-кадыр, маска, кадаглар, бензин, масло-артык дугуйлар, хүүректер, манзалар-сывырындак демирлер, дүлгүүрлер, ийи-үш янзы домкраттар дээш киж-танывас та чүү херекселдер бар чүве-Езулуг эр хей! Ынчангаш-ла кончу-дажыг Дерзиг хемивистен үне халды-шыдаанывыс ол.

Июль 28-те 45 харлаан Эрес күдээге байыр чедирип, ол база бистиң ийи дугаар төрүттүнген хүнүвүс болган! Кан-чаар-даа бодап көөрүмге, оолдарывыс-маадырлар, оларны «Кижы чуртталгазы-камгалааны дээш» МЧС-тиң шаңналыны-киирзе кандыг чүвөл деп санал кирип-олур мен.

Алды кижиден тургустунган эр бө-лүүвүске сеткиливис ханызындан четтир-генивисти солун дамчыштыр илереди-өргүн чону билер кылдыр бо белен эвес-болушкунну бижидим. Бедик тура-сору-туг, биче сеткилдиг оолдарывыска чүг-экини, аал-ораны, ал-боттары кады-сергек чоруурун күзеп, кел чыдар Шага-биле изиг байыр чедирдивис.

Июль чепкидээ Людмила ЛАГБА
Каа-Хем кожунунун танып-көпүрүмү

Кызылдың И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинде

СПОРТ – ЧОНУВУСТУҢ
КЕЛИР ҮЕЗИ

Найысылал Кызылда спорт шөлдерин, спорт залдары чылдан чылче немежи, чурттакчы чон болгаш аныак-өскөннүн спортка сонуургалы бедип турары өөрүнчүг. Тыва Республиканың Чазаа бо талазы-биле көскү ажилдарны чорудуп турар. Спорт – чонувустуң келир үези. Мындыг угланышкын-биле чоруп оорар бис.

Күженишкннер хилис барбаан, дыка спортчуларывыс кайгамчык чедишкннери-биле чаңгыс чер-чурттугларының оргаралын чаалап алган. Ат-сураа шаг-алгаан билдингир спортчуларывыстың уруунче аныктар төлөтпн-биле кирип элзэн. Оларга Тываның Чаан мөгези ты чаалап алган Айдың Отчуржапты, шкүн чоннарның байырлалына бол-хүрешке шүүлген аныак мөгө Айдың Ингушту, Саха-Якутия Республикага кен улуг хүрешке шүүлген мөгө Алдын-Одайны, хостуг хүрешке делегей лионадының мөңгүн медалының эдичизи Артас Санааны болгаш өскелерни-а хамаарыштырып болур бис. Бо спортчуларның чедишкннери анаа-ла дип келбзэн, оларның боттарының пгаш тренер башкыларының кызы-скай күш-ажылының ачызы-дыр. Тыва ннүң чоргааралы болган ат-сураглыг спортчуларывыстың улуг оруу бичии ддрдан эгелзэнн кайы хөй. Ылаңгыя дз суурларда, кожууннар төптеринде тпарның болгаш элээдилерниң спорт олаларының, спорт залдарының ажи-хөй-хөй оолдар, уругларны хөй-аът иргени чугаажок. Күзел күштүгдө – орук-ык. Бергелерге торулбайн, дерин төп, ктаамал белеткенип, бедиктерни «тии-и» ал-ла турар болза, түңнел манатпазы аажок.

Алдарлыг спортчуларывыстан үлегер школары ажи-төл сонуургалдарының ы-биле спорттун аңгы-аңгы хевирлерин тил ап, кичээлдеп турар. Кызыл хоо-да И.Ярыгин аттыг спорт комплекзи ысылапда көскү хөй-ниити черлериниң ээзи. Чайын-кыжын-даа олче улуг-и кижилер шуужуп турарын эскерип р. Чаа чылдың эге хүннеринде бо улуг тордузунда хайымныг ишти сонуургап ү-биле четтим.

Боокшулап олуарга-ла, спорт залында тоглаа, кичээлдер, маргылдааларга ктел кидин түлүк чоруп турары илдең. т-слиг, делгем чырык залга кирип римге, аныктар ында хол бөмбүү ан турлар. Швергин, чараш кылдыр ннген спортчу оолдар, кыстар бөлүк-ү-биле бөлдүнчүп алган чоруп турлар. ыктары чанып чоруп турда, өскелери штур кирип-ле турар.

Спорт комплекзинин директору В.Д. а-биле ооң ажилдап олуары каби-е ужураштым. Бодун тодаргай таныш-рын диледим. Барнаулдун Юридиктиг тудун дооскан бо аныак кижилер улуг ективти алды чыл удуртуп турар у.

Вячеслав Дмитриевич, спортчу-ың бо улуг оран-савазының «ээле-мынар ирги? — деп чугааны улаш-дым.

Эртенден кезжээге чедир мында илдеп турар болганда, кол элери никчилер болгаш сургуул уруглар, ар. Ынчангаш шимзэн-дааш-даа елбес журу ында. Спорттун аңгы-кевирлеринге 7 хардан 18 харга чедир ар, оолдар мында кичээлдеп, спортчу тоглаа, маргылдаа, мөөрейлерге бе-лди секциялар аайы-биле чорудуп ту-спортка ынактарны ол секцияларның эрлери тускай шыналда езугаар ир. Чогуур негелдениң нормаларын дип шыдааннар тускай план-биле ки-еп эгелээр. Ол нормаларны күсөдип вайн-даа барган болза, күзели күштүг арны, оолдарны төлевирлиг кылдыр п алыр арга база бар.

Кандыг-кандыг секциялар ажил-

дээрзи билдингир, ынчангаш мында тыва хүреш, хостуг хүреш, у-шу секциялары ажилдап турар. Сөөлгү үеде кыс уруглар у-шу болгаш хостуг хүрешти аажок сонуур-гап турар апарган. Бо секцияны хостуг хүрешке Россияның чемпиону, Европаның үш дахпыр чемпиону, делегейниң мөңгүн медалының ийи дахпыр эдилекчизи Лориса Бюрбюевна Ооржак удуртуп турары элээди уругларның улуг сонуургалын болдуруп, оларны хөйү-биле хаара тудуп турары ол деп бодаар-дыр мен. Ооң өөреникчизи Алдынай Даржаа делегей чергелиг мар-гылдаага 3-кү черни, Чойгана Тумат Рос-сияга 2-ги черни элзээн. Юниорлар ара-зынга Сибирь федералдыг округка Ляна Сандак, Киш-Кулаа Кыргыс, Айка Монгуш шаңналдыг черлерни алганнар.

У-шу секциязының чедишкннери көскү. Россия чергелиг хөй чемпионнар-лыг апарган бис. Бо секцияны Роберт Александрович Күнзек биле Айыжы Вла-димирович Ли удуртуп турар.

2011 чылдан эгелеп уран гимнастика секциязы ажилдап эгелзэн. Красноярск хоорайдан чаладып келген тренер баш-кы Алена Викторовна Удот каш-ла чыл иштинде уруглар-биле ажилдааш, эки түңнелдерни көргүзүп турар апарганы өөрүнчүг. Ол уран гимнастика талазы-биле спорт мастери. Россияга, Моолга, Италия-га болгулаан делегей чергелиг маргыл-дааларга тренер башкының өөреникчилери шаңналдыг черлерни элзегилзэн. Ол дээр-ге Алдын-Туяа Монгуш, Алиана Ахметова, Шурумаа Ооржак олар-дыр.

Дыка хөй уруглар, оолдар эштиринге ынак. Ол секцияге алды харлыглар безин чоруп турар. Хүнде 2-3 шак дургузунда кичээлдеп турарлар.

Уругларга хол бөмбүү секциязын Ва-лентина Ламалаевна Кара-Сал удуртуп турар. Оолдарның тренер башкызы – Ай-даш Олегович Домбаа.

Тренер башкыларывыстың үре-түң-нелдиг ажилының бадыткалы кылдыр оларның кижизидип, өөредип, белет-кзэн аныак спортчулары чурттуң болгаш республиканың күш-культура өөредилге черлеринче дужаап ап турар апарганын демдеглексээр-дип мен.

– Уруглардан аңгыда улуг улус база мында хөйү-биле чыгып, хостуг үезин чөп ажыглап турар боор аа?

– Ийе. Аңгы-аңгы бөлүктүн инвалидтери айда бир катап халас эштип турарлар. Буда бастымас инвалидтер (коляскалыг) маңаа стол теннисин ойнап кээп турар. Школа-интернаттын уруглар, оолдары хүреш секцияларында кирип турар. Оон аңгыда янзы-бүрү албан организацияларның, федералдыг албан черлериниң ажилдак-чылары, ТР-ниң Чазааның кежигүннери ке-жээки үеде хол бөмбүү ойнаар чаңчылдыг. Ниитизи-биле бистинге кээп турарларга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, чогуур хемчеглерни ап турар бис – деп, директор түңнел чугаалады.

Тыва ысык спорт моон-даа соңгаар хөгжүүр, спорт болгаш күш-культурага ынактарның саны улам көвүдээр чугаа-жок. Бо сорулганы чедип алыры-биле ТР-ниң Чазаа улуг ажилдарны чорудуп турар. Чоокта чаа «Спортчү элита-2018» республиканың күш-культура болгаш спорттун төргүшкннеринге алдар болду-рган байырлапга Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оол Спорт яамызын аңгылап тургузар дугайында шийитпирни чып-ганнарза дыңнадып, чаа сайытка ЦСКА-Тыва спорт школазының тренер башкы-зы Субудай Монгушту сумелзэн болгай. Бо аныак кижилер амыдыралдың кадык омур-хевириниң суртаалчызы, тыва хүрештиң болгаш сумо хүрештиң дет-кичизи. Россияга сумо хүрешти сайзы-радырынга улуг үлүс-хууун кириштирип чораан адазы Радислав Алаш-оолович Монгуштуң изин истеп, Субудай Монгуш тыва спортчуларның чедишкннерин улам байыдар дээш, кызымаккай, чогаа-дыкчы езу-биле ажилдаар дээрзинге

Кижилер кады өөренип, ажилдап чораан эш-өөрү, коллегалары-би-ле ужуражы бергеш, улуг сонуур-гал-биле ажил-амыдыралының дугайында чугаалажыр боор чорду. Кудумчуга чай чок маңнап эртип бар чыткыш безин ужураш-кан таварылган уттундурбас, сагыш-сеткилге эки бооп артар.

Мындыг хевирлиг онза ужуражыл-ганы республиканың лицензия бээр, хынаар албан чериниң коллективи база ооң удуртукчузу Чечек Шапошникова эрттиргенин демдеглекседим.

Республиканың Кадык камгалал яамызынга хөй чылдарда килдис удуртуп ажилдап чораан, РФ-тиң ал-дарлыг эмчизи Лидия Мижит-ооловна Оюн аныак специалистер-биле солун чугааны кылды.

Бисти хүндүлөп, чечектерни сунуп, театрга калмык чоннун солун танцы-сам концертинче чалааны дээш база ооң соонда бажыңнарывыска чедирип, сагыш-човаашкынын көргүскени дээш республиканың лицензия бээр, хынаар албан чериниң коллективинге база ооң удуртукчузу Чечек Херел-ооловнага, кадык-камгалал яамызының төлээзи Сайзана Барбой-ооловнага, оралак-чызы Татьяна Санчиевнага өөрүп чет-

Хоочуннун бодалы

ТУСКАЙ ТӨП
БОЛЗА

тиргенивисти илереттис.

Ынчангаш үнүп келген 2019 чылда ажилгыр коллективтиң ажил-ижинге чедишкннерни күзедивис. Өөрүп чет-тиргенин илереткен сөстөрдөн аңгыда, эмчилерге улуг назылыг улустун мур-нундан дилег кириер бодалдыг бис. Кадык камгалал яамызының чаа эге-леп алганы «Путь к долголетию» азы узун назы чурттаарының оруу деп төлевилелин деткивишаан, бистиң бодалывыс-биле алырга, улуг назылыг кижилерни хүлээп алыр эмнелге чери гериятрияны аңгылап каар болза кон-чуг таарымчалыг боор. Кызылда «Юж-ный» микрорайонда салбырга чеде бээр, өрээлдери бичии, тар чорду.

Хоочуннарга кадык хынадыр, эки-жидер база назы узадыр хемчеглерни долзуу-биле чорударынга тускай ре-абилитация төвүн аждадар болза эки деп дилеглиг бис.

Нина ОЧУР.

Айыыл-халап
ыңай турзун

Амыдырал-чуртталгада хүн бүрүдө агаар-бойдустун бир-ле айыылдыг болуушкуннары-биле чергелештир техногенниг авария-лар база тургулаар болгай. Ону хүн бүрүдө амыдырал-чурттал-гавыс бадыткап тур ышкажыл.

Бо чүүлүмге 1948 чылда Ээрбектиң хөмүр-даш уургайының часты бергени-ниң дугайында сактып, бижиирин оралдажып көрейн. Ук болуушкун ол-ла чылдың декабрьда болган. Оон бээр ам 70 чыл эрткен.

Ол хөмүр-даш уургайы ынчан час-тып өрттенген соонда, ооң чалгыы хем кыдыына туттунган шахтерлар бажыңнарын үрегдзэн, буза шаап каан. Ам бо хүннерге чедир шахтаның чер иштинде хөмүр курлавыры өрт-тенмишаан хевээр чүве-дир. 70 чыл иштинде хыпкан от чер адаанда та кайы хире хандыр өрттенип кире бер-ген чүве, ону кым-даа билбес. Чүгле дагның тейинден ыш үнүп чыдарын көөр-дүр бис. Ол ышкыш ыш чайын көзүлбес, чүгле кыжын көстүп кээрин база демдегледип каар болза артык эвес боор.

Шаанда ол болган айыыл-халап-ты ийи-чаңгыс улуг назылыг улус-тар билер чораан. Бо хүннерде ону дыңнаан аныак кижилер ховар болгаш

чоннун сагыжындан бо болуушкун ут-тундурган хевирлиг.

Чазак-чагырга чериниң талазындан өрттүн өөскүп, кыварын доктаадыр хемчеглерни ап чорудары чугула. Хат-салгын аайы-биле дамчып, кижилерниң кадыына айыылдыг, хоралыг угарлыг газ Кызыл хоорайже безин кирип кээп турар чадавас. Ону кым-даа билбес, экология, бойдус камгалалының та-лазы-биле кандыг-даа шинчилелдер чоруттунмаан болгай.

Бо чер адаанда хып чыдар хөмүрну өжүрер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар дизе, шинчилелдер ажилда-рын кыжын чорудары күзенич. Мээң бодалым-биле алырга, кышкы үеде чер адаандан үнген ыш харны саргар-тып, хаяаларда от-көс, ыш үнүп чыдар шаараш үттүг черлерни тодаргай айтып берип болур хевирлиг. Маңаа хамаарыштыр үзел-бодалын экология, бойдус камгалалына хамаарышкан албан-дужаал эдилзэн харысалгалыг удуртукчулар илередип, хемчеглерни ап чорудар ужурулуг.

Удавас аждадар деп планнап турар Курагино — Кызыл демир-орук ол ыш-талып чыдар дагның баары-биле эр-тер. Оон аңгыда ол-ла угланышкына демир-орук көвүрүү база турар болгай.

Ынчангаш амдыгааштан баш бурун-гаар хемчеглерни ап чорутпас болза, кедизинде барып катаптап болур айыыл-халаптан чайлай берип болур аргазы бар.

Бады ООРЖАК.

Чагаалар аразындан

Хиним кескен
кырган-авам

Кижиниң хиним кескен энези – ийиги авазы болур. Ынчангаш хининер кескен (тудугжу) буянның кырган-аваңарның курун чежип, дөрже чалап, хүндүлөп чоруңар! Ынчан бөдүүн үеде кыштаг черде тыва өггө авамның башкы уруун божуп, чиигээр үезинде эди аараан. Хендир-ни азы тыртыгны белеткеп алгаш, суур-дан буянның «тудугжу» кырган-аваны чалап эккелген. Ук кадай авамның чоок төрөл угбазы чораан чүве-дир. Ол үелерде шуваганчы кырган-авалар божуур иениң база төрүттүнер чаш төлдүн амы-тынын камгалап, хиним кезип чорааннар.

Чырык черге бодарап, төрүттүнүп келиримге, оорганмы чылбай суг-биле шаптаарга, ыяңгылыг ыглаан үнүм көвей-көвей кырлаңнарлыг, көжээрлиг көк-көк дагларга чаң-гыланып турганы чугаажок.

Ынчан авам-биле ачамның кыштаа Көк-Кожгар деп черге турган. Долган-дыр көк-көк куржааңгылыг даглар-биле хүрээленген чер. Авам божупкаш, угба-зынче көрнүп келгеш: «Ийи иешкилер бистиң амы-тынывысты алдың угбай» дээш карактарындан борбак-борбак

чаштар бадып турган.

Хиним кескен иемниң ады Нор-жуңмаа Монгуш. Ынчан Ак-Даш суур-га чурттап, хөй-ле чаштарның хи-нин кезип, арат-чонга хүндүткелдиг, үлегерлиг, боду база хөй ажи-төлдүг – оолдар, кыстарлыг чораан.

Өзүп, доругуп келиримге, хиним кескен авамга мени божаан ием барып чедирип, таныштырып чораан. Эне-ни, авамны хүндүлөп, өөнге кирип, өрөмелиг тараазын чил, өг кырында кургадып каан курудун база чиген ийик мен.

Буянның энем-авамның оолдары-ның аттары – Маңнай, Намзын, Байыр, уругларын Сүрүн болгаш Күнзүваа дээр. Сүрүннүн уругларының аттары: Олег, Бопак, Чечек, Валя, Люба.

Күнзүваа угбамның уругларын Витя, Валя, Дина, Роза деп адаар. Витяның ачазы мандолина деп хөгжүм херексе-линге аажок ойнаар кижилер чүве.

Байыр акым гитарага дендии ой-наар болган. Орус, тыва ырыларны күүсеткен ыраажыларны үдеп, боду база ырлап чораанын эки сактыр мен. Ол мени гитарага ойнаарын өөредип каан. Ам-даа болза чеди хылдыг гита-рага бажыңымга ойнап чор мен.

Чылбак МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну, Сүт-Хөл кожууннун хүндүлүг хамаатызы, Россия Федерациязының өөредил-гезиниң хүндүлүг башкызы.

Күш-ажылдың кижилери

БУЯННЫГ АЧАВЫС, ӨГБЕВИС

Мээң ачам Хаажыкпан Шырапович Ондар 1912 чылдың күсү айында Шом-Шум деп черге төрүттүнгөн. Ачам төрүттүнгөн соонда Хомду дайыны эгелзэн. Тыва чоннуң эр хиндиктиг улусун ынаар кыйгыртып турда, бистиң кырган-ачавыс Шойдар Сат база Хомду дайынынче чоруур дээш, ачамны кавайлааш, аъдынга ушкарып алгаш, кат-иези боор Анай-кыс Ондар сугга чедирип бергеш: «Мен-даа чоруптум, кат-ие, оглумну оглуңарга эштеп, азырап калыңар. Аалда кижиге ам база дакпырлыг арткан, ийи чаш кижиге мырыңай берге апар, мээң оглумну эки-ле кижизидип өстүрүп каап көрүңер» — деп дилээш, дайынче аъттаныпкан деп ачам чугаалап орган чүве.

Кырган-ачам биле кырган-авам ачамны кончуг эки азырап, кижизидип каан. Ынчангаш Саттардан төрүттүнгөн ачамның фамилиязы Ондар апарган. Ачам өөрениринге бичиизинден турала аажок чүткүлдүг, кажан Тывага үжүк-бижик өөредип эгелзэрге дораан бижип, санап өөренип алгаш, аныяктарны база өөредип турган. Тываның революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген. «Тере-Хөлге үймээнчилерни базарыңа киришкен мен, командири-вис Максим Мунзук эжим турган» — деп, ачам чугаалап орган кижиге. Максим Монгузович биле ачам, кыраан назынынга чедир харылзаазын үспейн, эдержип чордулар.

Революстуг шеригге хүлээлгезин эрттирип кааш, ачам өөренип чорупкан байдалдыг. Новосибирск хоорайның совет кооператив техникумун чедишкенин өөренип доозупкаш кээрге, Кызыл хоорайга төп кожпога садыг килдизиниң эргелекчизинге ажилдадып каан. Уениң аайы-биле кымның-даа айтышкынын-дан эртпейн, кылзын дээн ажилын ачам кылып турган. Ол үенин-биле кончуг угаанныг, шимченгир аныяк интеллигент турганы ол-дур ийин.

Тывага өскерилгелер-даа эгелзэн, мал-маганныг бай-шырак улустуң хөреңгизин хавырып, эртем-билиглиг улусту «контрлар» деп хоругдап турган. Ындыг улустан хавырган эт-хөреңгини, идик-хепти садар садыгга ачамны ажилдадып каан. Ачам: «Чүрмит-Тажы дарганың арыг кара киш кезинден даараан тонун садыпкан мен» — деп, чугаалап органын дыңнаан мен.

Авамның алыс өскөн-төрзэн чурту Сүт-Хөлдүң Хөлчүктүг, Чечектиг деп черлер. Авам 12 харлыг турда-ла, бичии кыс дунмазы Чыкайны авазы божупкаш, аарааш чок болган. Ачазы уругларын өстүр азырааш, Кызыл хоорайже чорудупкан. Москва хоорайже эмчи сургуулунче өөредип чоруткан, Тываның баштайгы сургуулдарының бирээзи авам ол-дур. Авам кончуг эки чурумнуг, сонуграк, кызымак өөренип тургаш, ол черниң өл-шык агаар-бойдузунга таарышпайн, аарый берген. Даштыкы күрүнениң — Тыва Арат Республиканың төлээзи боорга, авамны Кара далай кыдынынга курортка дыштандырып, кадыын эмнээш, элчин черинден тускай үдекчи төрзэн Тывазынга эккеп каан. Авам эртемни доозуп албаанынга хомудаза-даа, Кызыл хоорайда садыгга ажилдай берген. Ол садыгга ажилдап тургаш, Тываның ревшериг комиссары Серен Күжүгеттин дунмазы боор кижиге-биле

таныжып, өг-бүле туткан. Ол кижиден авам Сержи деп оолдуг, Алдын-кыс деп уруглуг чурттап турганнар.

Даргаларның айтышкыны-биле ачамны Бии-Хем кожуунче ажилдадып чорудупкан. Хөй мал-маганныг улустарның малын хавыргаш, боттарын өске кожууннарже шөлүп көжүрүп турган үеде ачамның улуг акызы Чүлдүк Сатты база Ийме суурдан Бии-Хемниң Тарлаг суурже албадап көжүрүпкен. Бии-Хем кожуун шаандан тура орус чурттакчыларлыг чер болгаш, кырган-ачамның ады Иван, а ачамның Николай апарган. Ол хевээр ачамның акызы Иван Шойдарович Чүлдүк апарган, а ачамның ады документиде Хаажыкпан хевээр арткан. Ол эртем-билиглиг-даа, орустаар-даа кижиге. Семис-оол Хаажыкпанович деп Тарлаг чурттуг акывыс-биле сөөлүндө таныжып ап, эдержип чордувус.

Ачам Туран хоорайның улуг садыгынга ажилдап тургаш, оон база-ла Кызыл хоорайже төп кооперацияга килдис эргелекчилеп ажилдап чедип келген.

1936-40 чылдар үезинде Тывага репрессияның улуг чалгыы келген, ачамны база бүдүү хынап, кандыг арга-биле кара-бажыңга суп каарын чеже-даа кызыткан дээр. Ынчалза-даа ачам, ол үенин-биле, хоойлу-дүрүмнү ыяк билер, орустап, тывалап чугаалаар, арага-дары ишпес болгаш, алдыртпайн барган хевирлиг. Ачам ынчан 28 хире харлыг турган.

База-ла хайлыг репрессия үезинде комиссар Серен Күжүгетти тудуп хоругдап кааш, ооң кады төрзэн дунмазын, авамның уруг-дарыының адазын база контрнуң төрели дээш ажил-агыындан үндүрүп, кызып эгелзэрге, ол муңгарааш, арага ижиптер болу бээрге, авам аныяк кижиге чүү боор, ийи чаш төлүн ачазы сугга карактап хайгаараары-биле эккеп берген. Ынчан кырган-ачам Дары-Сүрүң кырган-авам-биле өг-бүле туда берген, ынчангаш улуг акым Сержиңни, угбам Алдын-кысты олар өстүр азыражып берген. Кырган-ачам суг ынчан Манчүрекке чурттап турганнар.

Авам дедир Кызыл хоорайга келгеш, садыгга ажилдай берген, а ачам садыг чериниң ажилдакчызы болгаш, аныяктар таныжып алганнар. Олчаан-на авам, ачам ынчаар кады чурттай бергенер. Авам номчуттунарынга, кино, концерт көөрүңге, танцылаарыңа дыка ынак, ачам конькилээр, хаактаар, хол бөмбүүңге ойнаар.

Теве-Хая суурга «Арга-дуржулга станциязын» ажыдып, аңаа ажилдаары-биле авам, ачамны ынаар чорудупкан. Олар ажилдавышаан, дайынче чорудар идик-хеп, аш-чем, мал-маган чыырынга идепкейлиг кижип турганнар. Ачам бодунуң чылгызындан 30 ажыг малды харам чокка сүрүп берген.

1942 чылдың чайынында авам, ачамның улуг уруу Вера угбам төрүттүнгөн. Тываның эки турачылары-биле дайынче аъттаныптарыңа белеткенип турда, авам оглу Федорну иштиг апарган: «Ийи чаш уруглуг мени каапкаш чоруптар сен бе?! Дайын шөлүңге өлүп каар болзуңза мен канчаар кижиге мен» — деп ыглап-сыктап, мойнундан куспактанып алгаш салдым-май, ачаңарны чорутпаан мен» — деп, сөөлүндө авам чугаалап олар чораан.

Дайын төнчүзү чылдарда Сүт-Хөл кожуунга райпо ажиттынарга, ачам сугну ынаар ажилдаары-биле шилчидипкен. Авамның ада-иезинге азырадып каан оглун, кызын ап алгаш, школага өөредип кирип алганнар. Ачам уругларыңа дендии ынак, Вера угбамны суг бо-ла эдертип алыр.

Кажан Бора-Тайгага авам, ачам кончуг эки ажилчын, садыгжылар диртип ажилдап турда, ачамны сонгаар дыштаныр путёвка-биле шаңнаан, Грузияның Сухуми хоорайга дыштангаш келген.

Федя акым кончуг шыырак, мешпек төрүттүңүп келген, саламы аттыг, кижиге көдүрер арга чок. 2 харлыында безин кылашавас боорга, авам шуут муңгарап: «Муңчурап аараан оол боор бе, эмчиледип көөр бис бе?» — деп, ачам биле сүмележип турган. Акым мырыңай 3 хар ажа бергенде безин үңгээр хевээр турган дээр. Бир-ле кезээ авам, ачам ажилдааш кээрге, акым кылаштап турган. Тыва улустуң чугаазында, мөге болур чаш кижиге орай кылаштаар деп, чиге сөглөп каанышын. Сөөлүндө барып акым Федор Ондар Тыва Республиканың база бир шыырак мөгежи болганы ол-дур. А Федор акымны бүдүн Тывада танывас кижиге 1960-80 чылдарның аныяктарның аразыңа ховар турган, чүге дээрге спорт мастериниң нормазын Дагестанның Махачкала хоорайга күүсеткен, хостуг хүрешке республиканың хөй дакпыр чемпиону, республика Наадымынга 4-тен 8-ке чедир чаңгыс эвес удаа хүрешкен. Хүрежип турда, дендии кашпагай, чараш. Барыын кожуунда ооң көдүрер дажын кым-даа көдүрүп чадап каан деп эштери хөөрөп турдулар. Барыын-Хемчик кожуунуң Чаан мөгежи атты мөчзэн соонда тывыскан.

«Чаш төл-биле улус кызып бол-бас» деп тываларның бот-боттарының уругларын азыражып чаңчылы турган. Миша акым бичии чажында-ла акызы Иван Чүлдүк суг, оглууска эштеп алырывыс ол-дур дээш, авам бериксевичин турда-ла, алгаш барганнар. Михаил Чүлдүк акым база сөөлүндө ачам сугнуң чанынга кээп ажилдап, чурттай берген. Ажы-төлү ам ат-алдарлыг хөөмөйлээр, сыгыртыр оолдар Сылдыс, Шолбан Чүлдүктөр ол.

Авам, ачам чеди ажы-төлү бисти, ачамның Ийме суурдан кээп турган төрөл дунмаларын, авамның кыс дунмазының ажы-төлүн дөгөрезин бажыңга тургузуп, өөредип, азырап турганнар. Олар улгадып, өгленип-баштанып алгаш, авам биле ачамга четтиргенин үргүлчү илередип чорааннар. Ачавыс Хаажыкпан Шырапович ажы-төлү бистерни дыка-ла эки кижизидип өстүрүп каанынга чоргаарланмас аргавыс чок.

Вера угбам биле Маадыр-оол Бидипеевич честем 5 ажы-төлүнүң үлегерлиг ада-иези, уруглары шупту дээди эртемниг башкылар. Ортун уруу Мария Хаажыкпановна Улан-Удэ хоорайның харылзаа техникумун дооскаш, Кызыл хоорайга төп почтага пенсияже үнгүжеге чедир ажилдаан, «Харылзааның мастери» деп хүндүлүг аттыг. 2 оолдун авазы. Бичии уруу Елизавета Хаажыкпановна база-ла ада-иезиниң изин истеп, Красноярск хоорайның садыг техникумун дооскаш, Шамбалыг суурга садыгжылап, почтага-даа ажилдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн.

1964 чылдың чазынында ачам Б. «Тиилелге» совхозтуң салбыры Ц. балыг суурже көжүрүп эккелген. А тудугжулап кирипкен, бода мал фермазын туткан соонда ачамны ферма эргелекчиледип каан. Эртенги 4 шакта ажилдап үнер, кезээ 10-11 та кээр. Бистиң ачавыстың: «Туруп шылай бердим, ажил берге-дир» — турганын чер-ле дыңнаван бис.

Авам ачамны дыка деткир, хире-хеп-даа кедирбес, ол хамаан иштиги хевин безин базып бээр. Тыва чылдың күзүнүндө авам аарааш болган. Ачам уруглары бистерниң чавыска артып, ажыг-шүжүгге алыска шыдажып чорду.

Ачавыс пенсияже үнзе-даа, а олурбайн, совхозтуң бензин запразынга чайның изии, кыштың соогу див ажилдап турду. 78 харга чедир совхоз малчынарынга солуннар, чагаалар дирип ажилдаан. Ачам 85 харга чедир чурттааш, бистен чарлып чоруткан.

Ачам Хаажыкпан Шыраповичи дугайында бижип тургаш, ооң кады ажилдап, эдержип чораан ха-дунмазы эш-өөрүн биживес аргажок.

Фронтучу Байыскалың Монгуш бажыңывыска бо-ла кээр. Максим Монгуш артист ачам-биле кады Кунгурту Тере-Хөлге үймээнчилер базып, кыштың эрттирип турган кончуг эжи. Виктор Көк-оол артист Москвага КУТВ өөренир дээш, авам-биле Улуг-Хөл салдап, Москвага өөренип турган эртемниг Александр Тавакай авам угбам дээр, ынчангаш суурга келгеш бистиң бажыңывысты оюп эртлес. Шамбалыг чурттап турувуста, Республиканың даргазы Катков Юрий Сергеевич бажыңывыска бо-ла кээр. Будегечин дарга ачамның эжи, республиканың Дээди суд даргазы Анай-оол Дыдышев Ховалыг ачамны честем дээр, өглөп-баштап, чагып сургап чораан дээш, ачамны дыка хүндүлээр. Ачамны чугаазы-биле, Кызыл хоорайга Ондар Лопсан-Серен дунмазынга ужурашкан, хөөрөшкен боор. Социалист Күш-ажылдың Маадыры Лопсан Чываажыкович Ооржак бистиңге бот-кээр, ону кырган-ачавыс дээр турду. Кызылга барганывыста, башкы, чогаачы Биче-оол Ондар честем, Чес угбам сугга бо-ла чедер, оларның бажыңы хонар турган бис, а олар база суур бо-ла аалдап кээр турду. Ачамны база бир кончуг эжи Дажы Норбу дарга. Даайының уруунуң оглу Опар Хурбааевич Ондар кадык камгалалың орапакчы сайыды турду, ачам ооң-биле бажыг харылзаалыг кижиге. Опарнак чавам база Чылбаа Хөлээевич Ооржак честем, Ирина Ивановна (Чүлдүк) угбам сугнуң аныянда тырттырган өңү чуруктарын көөрүвүске, дендии чараан арыг-силиг, угааны ханы, эртемниг кижиге боорга ындыг боор, арга-сун айтырып, анаа-даа сураглап, честемге леп, акымайлап, күдээмейлеп чедип кээ улус эндерик чүве.

Ачам кады азыраан акызы Самал Ондарның, угбазы Монгуш Долуманы честези Намзырай Монгуштуң ажы-төлү чажындан карактажып, өстүржүп чоруткан. Сат кадай кырган-авамның улуг акымы Иван Чүлдүк, дунмазы Базыр-Сады Сундүп Сат, чаңгыс кыс дунмазы Дунмаа дээш дөргүл-төрели дыка хөй. Бистер оларның-биле эдержип, көржүп чурттай чор бис.

Хаажыкпан кызы Вера ОНДАР (МОНГУШ)

Тыва чоннуң төөгүзүнүн арын-нарын ажып көөр болза, дыка солун. Чамдык чаңгыс чер-чурттугларыбыс Кыдатта, Моолда чурттап арткан. Олар кыдаттар, моолдар аразында каш-каш чылдарның дургузунда чурттап чоруур хирезинде, тыва дылын, езу-чаңчылдарын утпайн, сагып келгеннер.

Бо удаада Моолдун тываларының айында каксы-даа болза, таныжып ээли, номчукчу. Мээң сонуургаан ай-ыгларымга Кана ДОНГАК интернет чыштыр бодунуң дугайында таныш-бышаан, харыылады.

КОПТУ АЙМАКТА

Мен Копту (Ховд) тывазы мен. Амгы Улан-Баатор хоорайда чурттап, алдап чоруур мен. Бистиң Коптудар садында, школада уругларны ме моол дылда өөредип турар. Мен ум тыва дылга номчуп, бижип өөренип ым.

Моолдун Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл узу, Ховд аймактың төвүндө болгаш нты сумузунда база Хөвсгөл аймактың тааннуур сумузунда тывалар бар. Цэнгэл сумузунда тыва дылды эге эстарның оолдар, уруглары өөренип ар. Цагааннуурга шагда Тывадан 2 кы чалап алгаш, кезек үеде тыва дыл-өөрөткен, Копту аймактың тывалары-мээң билирим, тыва дылга өөредилге баан. Амгы үеде Коптунуң тывалары, аңгы аныктары боттарының-на ында төрзэн дылын шуут билбес. алап чугаалаарга, утказын билип ар, үндүр чугаалап шыдавас. Чогум назылыглары езу-чаңчылын ам-даа аин, сагып чоруурлар.

давас Шагаа байырлалы болгай, бо дың 2 айның дөрт бүдүү хүнү, а беш-Шагааның чиге хүнү, Хаван чылдың тың эге айының бир чаазы, хүнү дээр е. Бүдүүнүң мурнуку дээрде аяны туң хүнүндө Коптунуң донгактары ар кагар» езулалын эрттирип чаңчыга геннер.

ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАР

Сыр езулалын» Чиңгис-Хаан Шагаа-мурнуу хүнүндө бодунуң өргээзинге төрелдери-биле демдегледип эрттирер ылдыг чораан деп төөгүде бижиттин-н база Кана Донгак кысказы-биле-даа аа, чагаазында бижээн. Амгы үеде лда чүгле Коптунуң эвээш санныг актары «Сыр езулалын» салгалдан алче дамчыдып чоруурлар.

ананың ачазы чүдүлге-даа тоовас ан кижидир. Шагаа чоокшулап кээр-Сыр кагар» езулалга белеткенип, албан кылыр чаңчылдыг. Ада-иези донгактары, ам кайызы-даа бистиң ыста чок. Олар ажы-төлүнге эки ылын арттырып, айтып бергеннер. ыңай от-көстү база бурунгу ужур и-биле дагып келген. Тыва кижиди бурунгу чаңчыл аайы-биле эки, дагыдып, күштелдирип алыр болза, эранче багай ужур, аас-дыл белен ес болур. Тываларга уттундурган

Моолдун тывалары

Хөвсгөл аймакта ивижилер.

чаңчылдарны айтып берип болур бис-даа дидир. Чаагай-чаңчылдарны сагып билир, хүндүлөп, демдегледип чоруур чон-дур.

Бо «Сыр езулалы» деп чаагай чаңчылды Улуг Тывадан Үндезин культура төвүнүң ажылдакчылары тос айда барып тырттырып ап чораан. Ол дугайында «Шын» солуннуң ноябрь айның 27-де 140 дугаарлыг үндүрүлгезинде бижээнин номчукчулар сактып олур боор. Коптунуң тывалары «Сыр кагар» езулалының дугайында чугаалап, көргүзүп бергеннер. Чылдың-на Шагаада мындыг онза езулалдарны эрттирер чаңчылдыг улус-тур. Биске база айтып берип, дамчыдар бис деп арга-сүмезин берди. Улуг Тывада бо езулалды билир кижиде ужуражып көрбөздүм, ус дарган оолдар безин «Сыр езулалын» менден айтырып, сонуургап турар чорду дээш, Кана мону база демдегледип каан.

«УЛУГ ТАЙГА» ФОНДУЗУ

Копту тывазы Кана эрткен чылын Тывага дөрт катап аалдап келгеш барган. Ол амгы үеде эштери-биле кады «Улуг тайга» деп фонд тургузуп алган ажылдап турар. Тайга-сын ажылдыр көшкүн ивижилерниң дылын, чаңчылдарын, культуразын, чүдүлгезин ол-ла хевээр кадагалап арттырар сорулга-биле бо деткимче фондунуң тургузуп алганнар. Баштай-ла кады эгелзэн тайга чурттуг хам эжиниң хенертен «аьдының бажы хоя бергенин» база ооң күзелин улаштыр боттандыра дээш кызып турарын демдегледип болду.

Фондунуң база бир сорулгазы: Моолдун болгаш Тываның ивижилеринде уттундуруп бар чыдар чаңчылдарны, ылаңгыя хам чүдүлгени келир салгалга дамчыдары чүве-дир. Моолдун ивижилеринге кылыр ажылдар ам-даа бар, чижээ,

иви малды ыдыктаары, Таңды тайгазынга ак аьш-чемни өргүүрү, чер, сугну дагыры дээш оон-даа өске.

Эрткен чылдың ноябрьның 27, 30 хүннеринде Моолдун ивижилери Тожу, Кунгуртугга чурттап турар төрөл чонунга ужуражып чорааннар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база ужуражып кээп, чылыг сөстөрни дамчытканынга олар аажок өөрзөннер. Бо ивижилер Моолдун Хөвсгөл аймааның Цагааннуур сумузунда болгаш барыын, чөөн тайгаларында чурттап турарлар. Енисейниң эгезин алган Шишгид хемниң барыын, чөөн тайгала-

ларында ажылдап, өөренип, чурттап чоруурлар.

Оон ыңай Моолдун национал телевидениезинде моол, тыва, казах, бурят дылдарга медээлерни дамчыдып турары солун. Октаргай четкизинге эжиндирип тургаш, моолдарның тыва дылга дамчыдылганын магадап көрүп олурдум. Малчыннарының дугайында көргүзүп турдулар. Ында Сенгел чурттуг оолдар ажылдап турар, олар тыва дылын тергиин билир болду. А моол дылда үнүп турар солуннарда журналист Сенгел тывалары уруглар база бар болду.

рын ынча дээр. Бөдүүнү-биле чугаалаар болза, Тываның Тожу, Кунгуртуг болгаш Үш-Белдириң кызыгаарының чоогунда ивижилер-дир ийин.

1985 чылда Цагааннуурга (Ак-Хөл) балык болбаазырадыр болгаш аңнаашкын талазы-биле бүдүрүлгө тургустунган. Оон дараазында чылда иви малды чаңгыс бо-ла черге чыгаш, Цагааннуур суму-зун тургускан. А амгы ивижилер 1986 чылга чедир Моолдун Хөвсгөл аймактың Баянзүрх, Улаан-Уул, Ренчинл хүмбэ бо үш сумуларга чурттап чораан. Ам болза Цагааннуур сумузунда 2000 чурттакчы чон бар. Оларның чеди чүс хирези тывалар. Ынчаарга бо фонд тайгада ивижилерин дыка деткип чоруур болгаш оларның шинчилээр, кылыр ажылдары ам-даа хей болуп турар.

СЕНГЕЛДЕН СЭЛЭНГЭ ЧЕДИР...

Моол Күрүнеде 21 аймак бар, оларның үжүндө Баян-Өлгий, Копту (Ховд), Хөвсгөл аймактарда тывалар чурттап турар деп үстүндө база демдегледип. А амгы үеде оларның уруг-дарыы эртем-билиг чедип алгаш азы өг-бүлезиниң аайы-биле Улан-Баатор, Дархан, Эрдэнэт хоорайларда болгаш Сэлэнгэ аймактың Зүүнбүрэн, Энхтал, Зүүнхараа, Баруунхараада, Дарханның Орхон сумузунда база төп аймактарның Заамар, Батсүмбэр суму-

Улан-Бааторда Моолдун тыва херзэ-женнер холбаазының тыва дылда үндүрүп турар «Ава» деп солуну бар. Бо солунда тыва херзэ-жен чонну чырыдып, бижип турары онза. База-ла төрзэн тыва дылын утпазын, чоннуң чаңчылдарын чидирбизин дээш чырыдып келген. Моол чоннуң аразында чурттап арткан чонувустуң төрзэн чуртунга, дылынга бердингени оон-на көскү чоргааранчыг-дыр.

2019 чылдың август айда Моолдун тывалары ивижилер байырлалын эрттирер дээш, амдыгааштан тура белеткенип турарын база чагаазынга бижээн болду. Копту тывазы чаңгыс чер-чурттуумнуң чамдык сөстөрүн ол-ла хевээр арттырдым, чогум утказы билдингир, ажырбас-ла боор. Интернет дамчыштыр чагаалажып олургаш, Кананың тыва дылды эки билирин, езу-чаңчылдарны тайылбырлаанын онзалап, мактап харыыладым. Моолдун Сенгелден Сэлэнгэ хемниң унунда тыва чонувус-биле кады хейү чаңгызы, чаңгызы хейү дээш шупту демниг болуп, карактажып, арга-дуржулганы солчуп, эки чаңчылдарны эдерип чоруулуңар деп сүмем-биле доозайн.

Ася ТҮЛҮШ.

Кана ДОНГАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

ДҮЛГЭЭЗИН

(Чечен чугаа)

Ол угбайның буттары чок. Чогум чок-даа эвес, чүү дээр чүвөл аан, ол анаа кижилер ышкаш халып-маңнап чорбас, төрүмелинден бир будунда чыргалыг төртүтүнген болгаш, даян-гыштыг кылаштаар.

Ынчалза-даа угбайның бодунуң салым-чолун каргап олурганын черле дыңнаваан мен, аажок хөглүг, чугаакыр кижиле болгай. А шевери кайгамчык, ол үеде суурда чаңгыс-ла ол даараныр, аргытынар турган чүвө-биле дөмей — суур чону шупту-ла анаа кээп, байыр-наадымга, хурап-суглаага кедер, концерт-тээр, кудалаар идик-хевин даарадыр турганын сактыр-дыр мен. Кончуг-ла тывызык, шевер угбай-ла болгай.

Ооң төөгү билири база кайгамчык. Кымның-даа сактып чадап олар чүвезин дораан чугаалап үндүрүп кээр: кымнарның каян, каян байдальда танышканы, кайда кымның сурач төлү барын, кайы эмчиге кымның кандыг чылдаганын, чүү дээш кирип чытканы... дээш — билбес-ле чүвези шуут чок, сактырга-ла, анаа, өөндө олурар кижиге, «делегейде» болган, болуп турар чүүлдерни бир-ле шивишкин чугаалап эккеп берип турар-биле дөмей.

Катжызы база халап — тадыладыр каттыргылап, шала астыгыр карактарын кажары сүргей кылдыр хүлүмзүрү аарак хөөрей бергенде, чай чок-даа кижиле ажылын уттупкаш, ооң чанынга аксын алып алгаш, олура хүнээр. Ооң-на ужурундан угбайның бажыңдан кижиле үстүр эвес, сорунзалыг чүвө-биле дөмей, ыяал-ла улус чыылган турар.

Чүдөн-даа күштүг сорунза, дүлгээзин — угбайның дошпулуру. Та кайы үеден бээр эдилээн эт — чаа хевээр көстүр, кулактарында, ыдыктап турганы ол ийикпе, янзы-бүрү өңнүг жожаалары, салбак-дадаазыннарны чаражы кончуг кылдыр чечектеп каан. Ыдыктыг дошпулурунун турар чери безин хүндүткелдиг. Ону дөрдө көскү черде азып каан турарын көөр мен.

Угбавыс дошпулурун ойнай бергенде, Кудажының «Ончатпаа-зының» дүлгээзини ында-ла каар. Ооң узун, шевер салаалары дошпулурунун хылдарын, хөлде та-

ваар эжинген кастарның самнап ойнааны дег, ээлгири кончуг суйбаан соонда, тыва, орус, украин — кандыг-даа аялгалар мурнун былаажып кыңгырткайнып-ла үнер. Дыңнап олар кижиниң сеткил-сагыжы ала-чайгаар ол дүлгээзинге алзып, хөглөй бээр.

Кожамыктап ырлай бээрге, ындынныг-ла: уян кижиле ыглай бээр, кадыг кижиле каттырып олар апаар. Салааларында суккан чүскүктөр кылаңдырып, кулактарында халаңнашкан сыргалар кыңгырткайнып, ээзиниң дүлгээзиниң бадыткаанын, дет-кээниң апаар...

Хорагай-биле минчээш, чаа даараан чеңи-чогун кедипкен, карактарының кирбиктерин таарыштыр чазай шыйып алган, эриннерин билдирер-билдиртпес кылдыр будуп алган олар кожам угбайны көрүп олура: «Кандыг кончуг ховар салым-чаянныг кижилер чоруур чоор!» деп боданыр турган мен.

Чүглө олурар кылдыр чаяап каан, чер четпес-даа турган болза, ону сонуургаан, ооң чанынче чызаалаксаан, Өскүс-оолдун чараш кадынын кайгап келген албатылар дег, анаа кул болу бээрине белен ашактар муңчок тургулаан чүвө. Чүгө-ле чүвө ийик, бистиң угбавыска боран-сарың эвес, кадай-кыстар чүрээң чаңгыс эвес «быдыдып» чораан кончуг дээн ховар ашактар «аалдап» келир чораан. Угбавыстың дүлгээзини-биле кудумчувуска өйлөп-өйлөп кадайлар аразынга чаа-дайын өөскүп үнер: күжүр угбавыстың даван-даяа чогу, сурач ажы-төлү дээш — чүзү-даа артпас. Ындыг үелерде безин маадыр угбавыс көргөн караан шимер эвес, көзүңгөн будун тыртар эвес: «Даван-даяктыг хиреңерде, ашактарың кадаралбас херээженнер силер бе? Кайда-чүдө ойттаан инектер дег тояп чоруур чүвөлериңер кижиге чарбываңар. Херек чүвө болза, илчирбеге баглагылап алыңар оларыңарны...» — деп чыжырадып каарга, анаа четчир. Аас талазы-биле база анаа быражырлар ховар-ла турган болдуру ийин. Ооң-биле сөс-даа былаашкан ажы чок, угбавыс черле тиилеп үнер.

Кажан-даа ашакка барып көрбээн, буду мунчу болгаш, өөндөн-даа үнмес болза, даш-

тыкы-даа, «иштики»-даа оран-делегейде болушкуннарның шуптузун билип олар, сорунзалыг, хөглүг, чоок-кавының ажы-төлүңгө чараш хептерни даарап берип чораан угбавыс хенертен чок болган соонда, кудумчувус ээнзиреп-ле калган ышкаш болган. Ооң дошпулурунун ыяңгылыг чаңгыланып кээри, сеткилиниң ханызындан борбак-борбак кылдыр тадыладыр каттырып дыңналбайн баарга, кезек када өскүсүрөп-ле калган ышкаш болчук бис.

Даван-даяктыг, тодуг-догаа көстүр-даа бол, багай балдыр-бээжек бистерге безин анчыг, ында-хаа адааргалдан өжү ханмаан кадайларның арга чадаар-да-ла бир ашакты адааш, «Бажы курттуг чүвениң сурач чүвези ыйнаан, бажын олчаан ооруп алган көрзүңерзе!» деп корткан-даа ышкаш бижиришкени дыңналыр.

Угбавыс чок болган соонда, чүгө-ле чүвө ийик, кудумчувустун хорам-на дээн ашактары кезек када арагаже дүлдүңе берген.

Туткан-на чүвези сагыш ышкаш будуп турар угбавыстың «аалчыларының» аразынга чаңгыс-даа катап көзүлбээн бир-ле акый ай ажыр арагалааш, дем-бээр турар апаргаш, эмчиге кирген. Серген, оңгарлып алгаш, чазаныр херекселдерин чүктеп алгаш, тайгаже кылаштап киргеш, алага талыйып барган. Бир шаг болгаш көстүп келген соонда, угбавыстың бажыңның сарапчазының кырынга дошпулуру көстүп келген. Кижиле көрүп көрбээн аңгы-аңгы ыяштарны өң-чүзүнүнүң аайы-биле эптеп тургаш, кулактарын куду ыдыктап каан жожааларын безин олчаан чазап каан кайгамчык чараш дошпулуру!

Бир-ле эртен оттуп келгеш көөрүвүске, чараш дошпулурунун ортузундан сый шааң каапкан болган. Угбавыска өжү ханмаан дөрт мөчүзү будун, тодуг-догаа амытаннарның бирээзиниң үүлгедии боор.

Демги шевер акывыс чазаныр херекселдерин чүктеп алгаш, ола хүн суурдан чиде берген. Өске кожуңче көже берген деп сураан дыңнап чыдып калган бис.

Бир катап суурумга чорааш, угбайның бажыңдан дошпулуру үнү кыңгырт дээн дыңнап кааш, серт дээн мен. Чаражы кончуг дыдыраш сарыг баштыг бичии уруг чугаажак эрин ызырныпкан дошпулуру ойнап оларын көргөш, сагыжым чым-сырт дээн.

Лидия ООРЖАК.

Эмчиниң сүмези

ОРВИ-ни канчаар шын эмнээрил?

ОРВИ дээрге ринит, фарингит, трахеит дээн ышкаш думчук, бостая, тынышкын органна-рының инфекциязын ниитизи-биле бөлүктөп адаан хевири болур.

Ооң чылдаганы колдуунда ажык-дуза чок, дээштии шынзыттынмаан янзы-бүрү эмнерни болгаш эмнээшкын-нерни ажыглап турганындан бооп болур. Ынчаар аарып турда, эң айыылдыг чүвө — мага-ботка сугнуң чедишпейн баары болганда, бичии уругларга хөй суксун ижиртири чугула. Чөдүлдүн хоорлуп адырлырынга ол улуг дузалыг боор.

Өрээл сериин, агаар шыксымаар болур ужурулуг. Чүгө дизе курга агаар дегдире берген шараланчак карттары кижидер. Өрээлге агаар арыглаар херексел турар болза улам эки. Физиологтуг хоюдугну хүнде 2-3 катап думчук иштинче кирип чаштырарга азы дамдыладырга, шаралар хоорлур, думчук иштиниң үрелген кештери эттинип эгелээр. Ынчангаш физиологтуг хоюдуг думчуктуң өззүндөн бээр ооң иштин арыглап чуурда, аарыг кижини ооргазынга чыттырып алгаш, бажын аткаар ийлендир салгаш, эмни думчуунче кирип чаштырар. Сиңмирип билбес чаш уругларның думчуунче физиологтуг хоюдугну тускай херексел-биле кирип чаштырыпкаш, улаштыр үндүр сордуруптар. Чаш өпояаларны кавайыңга бажы бичии бедик кылдыр чыттырып каарга, думчук иштинде шаралар хоорулгаш, агып бада бээр. Улуг уругларга дустуг изотониктиг хоюдуглар ажырбас.

Бичии уругларның эдидиниң изиин бадырда, идик-хевин ужулгаш, чанагаш эткежин 25-30 градус чылыг сугга өттүргөн пөс-биле чодар. Эдидиниң изиин чүгээртедир-биле чүглө парацетомол азы ибупрофен деп ийи эмни сүмелеп турар. Парацетомолду мага-боттун деңизинге онааштыр, 1 килге — 60 миллиграммны бир хонукта ижип болур. Ибупрофенни мага-боттун деңизинге

онааштыр, 1 килге — 3 граммны бир хонукта болур. Дамырлар чидыра эмнерни ажык күзүңчиг. Ындыг эмнер эмчиниң сүмези-биле көвүдетпейн ажыглаа дизе ол эмнер думчуу-нуун бичии чиигедир, кудыжызын чүгээртедир-даа болза, думчаа дораан чидирбес. Шу болгаш 6 харлыг уруг эмнээринге 2,125 хуунилэфрин, 0,01-0,025 оксиметалозин деп эм оон улуг уругларга хоюг (суук эм) эзилдириин лаар.

Эди изип, халыын турар болза, бичии уруг 2 хүнде чаңгыс катага эжиндирип болур, апаарга дораан агаар эгелээр.

3 айдан азы оон назылыг кадык чашты эдидиниң изи 39 азы 39 дус болза, этт сериided нерни ижиртип болур. 3 айдан пээн чаштарның эдидини 38 азы 38,5 градус бичии халыынап турары илде турда, хоочу аарыгыг у ол ышкаш кижиниң эдиди сооп-ла турар таарым эвес үелерде этт сери, эмнерни ажыглаары күз эвес. Эди изип, халы турар үеде бактериялык инфекция деп танып билип ры чугула. Бактериалды инфекция деп билип алы халыын аары-биле деги жири кол болур. Этт сери дир эм биле антибиотик катый ижерге, антибиот дээжиниң күжү чедимч эвес апаар.

Чүглө эмчи шинчил наан соонда, ооң сүмези-эм-таң ижип болур дээ сактып алыры чугула. Н фарингит, ларингит, тра бронхит деп аарыгдан аа берген бичии уругларның дыкшылынга улуг айыыл болза, эмнелеге чыттыр чөптүг эвес болур.

Айлана ДОНИ медицина эртемнери кандидаты, Республиканың бичии уруг эмнелгезиниң улуг эмчи

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Утерянный аттестат, выданный 2007 году Кызылским гимназией №5 на имя **Сат Андрей Андреевича**, считать недействительным.

100 муң рубль немей төлевирлиг
ЧЕРДЕ ҮШ ӨРЭЭЛ БАЖЫҢНЫ
бир өрээл (чаагайжыттынган)
бажыңга орнап тур.
Тел. 8-923-384-88-87

Выражаем сердечную благодарность за моральную, материальную помощь, поддержку в организации и проведении похорон нашего горячо любимого мужа, отца, дедушки, прадедушки **Шыырап Монгуша Какылаевича**. Похороны прошли на высоком достойном уровне. Очень приятно, что в такую трудную минуту печали и растерянности, скорби есть люди, которым не безразлично чужое горе. Светлая и вечная ему память!

Особую благодарность хочется выразить Правительству Республики Тыва, Верховному Хуралу (парламенту) Республики Тыва, Министерству труда и социальной политики Республики Тыва, Военному комиссариату г. Кызыла, Мэрии г. Кызыла, Департаменту социальной

политики мэрии г. Кызыла.

Лично глубокую благодарность выражаем **Шолбан Валерьевичу Кара-оолу**, **Анатолию Партизановичу Дамба Хуураку**, **Кан-оолу Тимуровичу Даваа**, **Григорию Чоодуевичу Ширшину**, **Алдын-оолу Кангаевичу Канзаю**, **Шериг-оолу Дизижиновичу Ооржаку**, **Дине Ивановне Оюн**, **Людмиле Шангыровне Тас-оол**, военному комиссару г. Кызыла **Ширко Петру Владимировичу** и его сотрудникам **Беженару Светлане Васильевне**, **Горшкову Виталию Ивановичу**.

Выражаем благодарность близким, родным, друзьям, соседям. Низкий вам поклон! Мир вашим домам. Здоровья вам и вашим родным и близким!

С уважением, семья **Шыырапов**.

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12463 экз. Үндүрүлгөңүң тиражы: 4221

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилен-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар),
Экономика, үлетпур болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян),
Очулга (редактору А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УОК по Республике Тыва (ГАОУ РТ «Редакция
газеты «Шын» Л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылзаар.

Чадылыга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун көпбейн барганда, 2-18-10 телефонне долгаш